

БАҚЫТСЫЗ ЖАМАЛ

Міржақып Дулатұлы

Қазақтан шыққан талапкер,
Бұл кітапты қарап көр.
Таратуға халыққа оқып.
Боларсыздар себепкер.
Дазая, 1910.

СӨЗ БАСЫ

Мир-Якуб - төмендердің аласасы,
Сөзімнің бар ма, жоқ па тамашасы.
Жылтырап тесік моншақ жерде қалмас,
Қазақша бір роман жаза салшы.
Үш жүзге біздің қазақ бөлінеді,
Осылай шежіреден көрінеді.
Саны көп, сапасы жоқ Һәммеден бос,
Ғылымға мойынсұнбай ерінеді.
Шет шығып сахарадан баспас қадам,
Болады бүйтіп жүріп қашан адам?
Бейхабар ғаламдағы хикматтан,
Тұтқындай қапастағы күні қараң.
Болмайды кемшіліксіз Һешбір халық,
Бәрінен кейін қалған қазақ анық.
Басқа жұрт біз секілді жалқау емес,
Ғылыммен қараңғыны етер жарық.
Шығып жүр Һәр халықтың талаптысы,
Болмай ма талаптанған әлі-ақ кісі.
Қазақта жазылмайтын бір ауру бар -
Келмейді мінін айтсаң жаратқысы.
Кеудесін мырза десең көтереді,
Бардай-ақ құрт ауруы жөтеледі.
Шегінер халық пайдасы деген іске,
Деп айтшы осы сөзді бекер еді?
Оқуға емес жұрттың бәрі құмар,
Оқығаны романды не деп ұғар?
Демеймін жалпақ жұрттың бәрі кеше,
Мағынасын түсінетін бар да шығар.
Сонда да жұрттың бәрі біле бермес,
Сөз болар жақсы-жаман бәрі кеқес.
Мақсаты романның- халық түзетпек,

Жазылған еріккеннен ертегі емес.
Жамалдың жайын жаздық бұл кітапта
Бақытсыз бір қыз екен осы шақта.
Біреуге хас нәрсе емес һәм болған іс,
Жайылған бұл бір ғұрып һәр қазақта.
Айырсын оқушылар мағынасын,
Жай ғана хикая деп қарамасын.
Көрген кім шарифаттан деген сөзді:
«Қор етіп әйел халқын аямасын».
Сатады қызды қазақ мал орнына,
Алмайды халал жұпты жар орнына.
Әйелді хайуанға қисап етіп,
Тұтады өзін ерлер хан орнына.
Байқашы өзің-өзің отчет беріп,
Бақытсыз Жамал қызды оқып көріп.
Қазақтың һәр жерінде бар емес пе,
Хисаплап уақиғаны көрсең теріп?
Бұл сөзді оқып көрер колына алған,
Иншалла, хақиқат-дүр, емес жалған.
Тыйылып мыннан бірі қиянаттан,
Көрсек екен ғайіблерін һәркім қылған.
Қазақша роман жоқ басылған көп,
Бұл күнде халық ішінде шашылған көп
Кәдәри-хәл білгенімше мен де жаздым,
Тілеймін болса екен деп асырған көп.

I

Өткен қыс шаруаға жеңіл болғандықтан мал күйлі, бие ішті болып, Көктал қыстаған Құрмандеген атаның ауылы жылдағыдан жайлауға ерте шығып еді. Екі ауылнай елдің жайлауы Саумал-көлге жағалай ауылдар қонып, былтырғы жұрттарына үй тігіп, көпұзамай бие де байлады. Қыстай бір-біріне араласпаған ағайындар сағынысып, қашаннан астас, тойлас болған ғадеттерінше бір ауылды бір ауыл ерулікке шақыра бастады. Бозбалалар аралап қымыз ішеміз деген болып, тәуір киімдерін киіп, жақсы аттарын мініп, қызды ауылды қырындап жүрулері көрініп, балалар да асау тайларын үйретпекке еді.

Бір күні түс кезінде көлдің жел жағынан шандатып шауып келе жатқан бір орыс, бір қазақ көрінді. Балалар қашып үйге тығылып, үлкендер бұл екеуі қайда тоқтар екен деп тұрғанда, барды да Бекжан деген ауылнайдың үйіне түсті. Жарты сағат болмай-ақ, сол жайлаудағы елге «ертең ерте осы жерге крестьянский начальник келеді» деп мағлұм болды. Әлгі екеуі бірі стражник, бірі поштабай екен, төренің алдынан үйтіктіріп, лау байлатып, қой сойдыруға шыққан. Ол түні ауылнай, выборнайлар ұйықтамастан қызметінде болып, таңертең ауылдан оқшауырақ жерде тігіліп қалған бір ақ үй, бір қоңыр үй көрінді. Сәске кезінде қоңыраулатып пәуескемен төре де көрінді. Алды-артынан етектері далиып, жалпылдап шапқан қазақтармен даярлаған үйге келіп тоқтағанда, мойындарына шынжырлы знак таққан ауылнай, билер неше мәрте шұлғып, қошаметпен, «тақсырлап» үйге кіргізді. Сол арада жұмысы бар, жоқ болса да тамашаға жүздей кісі жиналып қалған еді, халықтың қазіргі әңгімесі: «Начальник не жұмысқа келді екен? Бәлки, биылғы Сатыбалдының арызы шығып қалған болар ма?» десті. Бағзылары: «Жоқ, оның үшін неге келсін. Мәмбеттің болыстығын өзіне әперуге «келген шығар...» деп әрқайсысы өз ойындағысын айтып, даланы бастарына көтеріп, гүрілдесіп отырғанда маңдайынан тер шығып, бөркін қолына ұстап үйден Бекжан шықты.

Жұрт бұған қарап:

- Қалай, ауылнай? Төре қызметке разы ма, не жұмыспен келген екен? - деп сұраған соң, ауылнай айтты:

- Әлхәмдүлиллә, өзімді бек мақтап, қолымнан қайта-қайта «спасибо» деп ұстады. Шыққан жұмысы бұл жерде емес, Қарасу станциясындағы Хохол қаласына барады екен, мұнда қонақ болып, тынығып, кешке жөнеледі. Өзі бек рақымды кісі көрінеді: «Шаруа қалай, ел арасы тыныш па?» - деп Һәммасін сұрады. Анау күнгі Көтібайдың мені боқтағанын айтқаным жоқ, оны айтқанда бәлеме болатын еді, не қылайын. Хасеннің көңіліне қарадым. Және де төренің бір жат хабары сол: «Қазақтан солдат алынбайды, бірақ мұжықтар секілді қала болам десең, 15 десятина жер беріледі, - деді. - Егін салыңдар, школ ашыңдар, ұлықтарыңды сыйлап, бұйрықтарын орнына келтіріңдер», - деп насихат айтты. Бекжан начальниктен тағы естігенін сөйлей бастағанда, әлгі топтанып отырған халыққа бір жігіт шауыл келіп:

- Сүйінші, Сәрсеке! Шолпан жеңге аман-есен босанып, тақия тігіп беретін тапты, - деді. Сол уақытта жастар «Сәрсеке» деп, үлкендер:

- Сәрсенбай, қуанышқайырлы болсын, алла ұзағынан сүйіндірсін, әйел бала деменіз! - десті. Сәрсенбай:
- Жоқ, олай деменіздер, мен қайбір ұл-қыз таңдайын деп жүрген кісі, - деп орнынан тұрып, атына мініп үйіне қайтты.

II

Оқушылар! Хикаямыздағы оқиғалар жоғарыда айтылмыш Сәрсенбайдың үй ішіндегі кісілерден басталғаны себепті, анық аңлатпақ үшін Сәрсенбайдың кім екендігін һәм қандай кісі екендігін жазамын. Сәрсенбай еш бір ғылым оқымаған момын, мал баққан кісі еді. Атасынан артық дәулет қалмаса да, берірек келген соң малы да жақсы болып, жылқысы жүзден асып, екі жүз, үш жүздеп қой да бітіп, қатардағы малды үйінің біріне қосылып еді. Бірақ мал жағынан көңілі хош болса да, Сәрсенбайдың жамағаты Қалампыр ғұмырында бала көтермей, бұл екеуі балаға мұқтаж еді. Сәрсенбай бағзы уақытта өзі де һәм жаны ашитын жақындарының сөзімен де бала үшін бір тоқал алуды ойласа да, Қалампырдан аса алмай, әне-міне деп жүруші еді. Бір күні бір мәжілісте отырған уақытта бір құрдасының қымыз ішіп қызып отырып, әзілмен болсада, шынымен болса да сөз арасында: «Әй, кубас! Сонша малды айдап жүріп, дұрыстап зекет бермейсің, қажыға бармайсың, кім үшін жинап жүрсің? Ақырында Қалампырдан қорқып, тоқал да алмадың», - деген сөзін естіп, ол күні үйіне бек мұңайып келіп, қатынымен сөйлеспестен жатып қалып еді. Ертеңіне ауылындағы бір-екі ағайындарын шақырып алып:

- Міне, мен сіздерді шақырғаным, «үмітсіз - шайтан» деген, «мал бітпес жігіт болмас, құрарына қара, ұл таппас қатын болмас, тұрарына қара» деп, бұл уақытқа шейін сабыр етіп едім. Енді мен болсам қырықтың екеуіне келдім. Қалампыр да биыл отыз үште. Қатыным! Пайғамбардың сүнәті ғой, сен де рұқсат бер, ағайыным, сіздер осы жұмысты қолға алыңдар, міне, біраз қанағат бар ғой. Мен енді бел байладым, - деп ақырғы сөзін мағлұм етті. Қалампыр қанша ұнатпаған болса да, бұл сапарда Сәрсенбай да, һәм басқалар да бір ауызды болып сол жерде-ақ уағда қылғанын көріп, іші суып, енді сөйлегенімен қолдан еш нәрсе келмесін біліп:

- Не қылсаңдар ықтияр. Әуелінде де мен тоқал алма деген жерім жоқ, маған несін айтасыңдар?!-деп түсі бұзылып, үйден шығып

кетті. Мұнан кейін көп уақыт өткізбей, Сәрсенбай бір қыз айттырды. Өздеріне қырық шақырым жерде Сайболат деген елде Жарас деген молланың бір ұл, бір қызы бар екен. Молла опат болған соң, қатынын бір жақын кедей әмеңгері алып, әлгі екі жетім бала соның қолына шыққан еді. Сәрсенбайдың айттырғаны осы молланың қызы Шолпан еді. Шолпанның жасы он төртке жетіп тұрған соң, Сәрсенбай малын түгел беріп, келер жылында алып та қойды. Марқұм Жарас молла тірі уақытында Шолпанды өзі оқытып, құраннан екі шығып, азырақ хат та танып калған еді. Қалампыр әр уақыт Шолпанды күндестікпен сөзімен де, қолымен де ренжітіп жүрді. Шолпан он жеті жасқа келгенде, манағы Сәрсенбайдан топ ішінде сүйінші сұраған қыз бала тауып, Сәрсенбай қырық беске келгенде ғұмырында көрген баласы осы еді. Сәрсенбай зор қуанышта болып, шілдеханаға қанша қыз-бозбала жиып, ойын ойнап, қыз бала демей, көлбасын шақырып той қылып, баланың есімін Жамал қойып еді.

III

Жамал – сағынып көрген баланың алды болған соң, ата-анасы қолдан келгенше әлпештеп өсіріп, жасы тоғызға жетті. Жамалды еркек балаша киіндіріп жүрген соң, білмеген кісі қыз деп ойламаушы еді. Қыз деп айтқан адамдарға ашуланып та қалған күндері болды. Бір күні Сәрсенбайдың үйіне ескі жолмен оқыған, дүниеде білмеген нәрселерім жоқ деп дұға қылушы бір шала надан молда келіп қонды. Молда тысқа шықпақшы болғанда, Сәрсенбай:

- Жамалжан, тұр, молданың кебісін сал, құман алып шық, - деп жұмсағаннан кейін молда тыстан келіп отырып:

- Бай, осы сіздің мырзаңыздың есімі қалай? Қыздың атын қойғансыз ба?- деді (Жамалды ербала деп отыр екен). Сәрсенбай азырақ тоқтап тұрды да, күлімсіреп: «Тақсыр, мұның мәнісі бар, біз бастан кем кісі. Айымыз да, күніміз де осы Жамал болған соң, өзімізді-өзіміз алдап жүрміз» - деді. Молда бұл сөзге түсініп, біраз ойланып отырды да:

- Сәрсеке! Көңілге солай екені дұрыс та ғой, ләкиінде шарифатта балаға тұлым қою дұрыс емес. Жәнеде бай қызы тоғыз жаста балиға болады. Соның үшін намаз үйретіп, оқытып, шашында қойыңыз. Сіздің мұныңыз Алла тағаланың бұйрығына көнбеген секілді болады. Олай болғанда, зор күнә табасыз. Бірақ оқытқанда

хат жазып кетерліктей де оқытпаңыз, хұсуса жәдид молдалардан оқытпаңыз, не үшін десеңіз, олар әуелі дін, иман білгізіп, намаз оқытпай, «Иман шарт», «бәдуәм», «әптиек», «әйжіктерді» былай қойып, орыстарша а. б. т, деп орыстың ісін қуаттап, баланды бұзады, - деді. Сәрсенбай өзі надан, «молданың өкшесі қисық деген кісі де күнәлі болады» деп жүрген кісілердің бірі болғандықтан, тек молда есімін көтерген кісі болып, біліп-білмей айтса да, мынау шарифат деген сөзге көз жұмып нанушы еді. Сол себепті алла тағаланың әмірі ғой, бұл молданың шарифаты да дұрыс екен деп, Жамалды қызша киіндіріп, шашын жіберіп, оқытуға да разы болды. Анасы өзі азырақ та болса оқып, ғылым қадірін білген соң, бұл сөзге қарсы тұрмады. Сәрсенбайдың үлкен қатыны Жамалды жан-тәнімен жақсы көргенсіп (тоқалдан туған қызды іші жек көріп тұрса да):

- Ойбай молдеке, ол не дегеніңіз. Жамал қарағым тым болмаса он беске келсін, сонда шаш қоярмыз, - деп өршеленген болды. Мұнан кейін кешікпей қызша киіндіріп, шашын өсіріп, бұрынғыдай ер бала деп көңілдерін жұбатқанды қойды. Манағы молданың насихаты есінде жүріп, бір күні Сәрсенбай қатындарымен ақылдасты:

- Ахметжанның молдасынан оқытуға екі шақырым жерге Жамал барып-келіп жүре алмайды. Онан да бір жастау молда жалдап алсақ қайтеді? Жамалдың себебімен ауылдың балалары да оқыр, өзіміз малдың зекетін берерміз, ақысын ауылмен бірдей көрерміз, - деді. Бұған қатындары да һәм солай деп айтқан соң, ауылы да разы болды. Бір-екі айдан соң жазғытұрым уақыт еді, бір күні ауылға бір шәкірт келіпті, молдалыққа тұрады екен дегенді естіп, Сәрсенбай соған сөйлесуге келді. Уфа медреселерінің бірінен оқыған шәкірт екен. Қазақ ішінде қымыз ішіп, күзгі тәхсилге қаражат жинап алу үшін мұғалімдікке шыққан Ғазиз есімді ноғай жігіт, жасы жиырма екілерде - ашық пікірлі, үсұл тағлымынан жақсы ғана хабары бар еді. Екі жылдай қазақ ішіне шығып, қазақтың сырын білгендіктен және де Сәрсенбайдың пікірін аңғарып сөйлескен уақытында өзін шіп-шикі ескі жолмен оқыған хадимі етіп көрсетті. Себебі ол: «Аз уақытта мен бұларды түзей алмаспын, онан да бұларға хилаф келмей, өйтіп-бүйтіп қаражат жинап алайын», - деп ойлады.

Сәрсенбай шәкіртке айтты:

- Өзіміз бір ауылда жеті-сегіз үйміз, бес айға жиырма бес сом ақша береміз. Сөзді ашып айтқан жақсы, мен өз басым малымның кірін

беремін, басқалар өзі біледі, ал кемпір-мемпір құлап қалса, өз талайыңнан, - деп күлді. Сол үйде осы ауылдың өз молдасы да отыр еді, соған қалжыңдап анау жерде отырған бір жігіт сөйледі:

- Біздің Қасен молдадай қанды қақпан болса, бұл молда да теріс болмас. Біздің молда Торқа бәйбіше мен Жаппардың баласы өлгеннен бері дәндеп, күнде бір келе жатқан кісі болса, намазға шақыра жүр ме деп, қарап тұратын болды, - деп үйде отырғандарды ду күлдірді. Біраз сөйлескеннен кейін Сәрсенбай шәкіртпен келісіп үйіне алып қайтты.

IV

Уәделері бойынша мұғалімі Һәмән Сәрсенбайдың үйінде тұратын болып, Сәрсенбаймен бірге еріп келіп, бір үлкен боз үйге кірді. Сол минутта-ақ ауылдың адамдары жиналып, Қалампыр бәйбіше сабадан қымыз құя бастап, Сәрсенбайда Жамалға:

- Тұр, қарағым, молдекеңе мал әкел! - деп әмір етті.

Жамал атасын абір қарап тысқа шығып еді, соңынан кешікпей Сәрсенбай да шығып, Жамалға ақырын сыбырлап айтты: «Анау күнгі жанбасы құрттап жүрген көк қозыны әкел, үйге кіргізерде кескегін алып таста! Ұқтың ба?» - деді. Жамал да: «Ұқтым, ұқтым», -деп жүгіріп кетіп, жарты сағат болмай айтылмыш қозы бата қылынып сойылды. Жиылып отырған кісілер мұғаліммен кеңесе бастап, үйдің жабығынан қыз-қатындар сығаласып тұр еді. Бір қатын:

- Өзі қалай, орыс секілді ғой, - деп екінші қатын:

- Осы ноғайлардың шүлдірлеген тілі құрысын-ай, - деп, үшіншілері бір бой жеткен қызғақарап:

- Ұрғашыға сүйкімді жігіт екен, - деп қалжыңдасып тұрды. Үйдегілер де уақытты босқа өткізбей, алды бес аяқ, арты екі аяқ қымыз ішіп: Молда, қайда оқыдың, дәрісің не, қай қаланікісің, затыңыз ноғай ма, башқұрт па, неше жасқа келдің, атаң бар ма, бұрын қазақ ішіне шығып па едіңіз, жамағат бар ма? - деп, үсті-үстіне керекті-керексіз сөздерді сұрап, мұғалімнің басын қатыра бастады. Әл-хасыл осы секілді мәжіліспен отырып, сойылған малдың етін жеп халық тарады. Екінші күні мұғалімге бір қос тігіп беріп, он шақты шәкірт жиналып оқу басталды. Бұл шәкірттердің бір-екеуі болмаса, басқалары бұрын ешбір қаріп оқымаған еді.

Мұғалім қанша ұсылжадид тәртібіне оқытпақшы болып ойласа да, бала иелері:

- Молда! Балаларға иман, намаз үйрет, бұрынғы молдалардың оқытқан кітабын оқыт, біздің балаларға сол жетеді, басқалардың керегі жоқ, - деген соң, лажсыз олардың тілегенін оқытты. Бұрынғы оқымаған балалардың ішінде ең зейіндісі Жамал болып шықты (Жамал осы майда тоғыз толып, онға қарап еді). Бір ай өткеннен кейін мұғалім Жамалдың зейініне қызығып, Шолпанға айтты:

- Жамалды ұсыл жадидке оқыта бастасам, аз уақытта хат жазып кетер еді, бірақ бай ұнатпайды ғой, - деп.

Шолпан тұрып:

- Молдеке, біздің отағасының сөзін не қыласыз, ақырын оңашада жасырып хат жаздырып үйрете беріңіз, - деді. Мұғалім бұл жауапқа бек қуанып, сол күннен былай шәкірттер тарап кеткен соң, Жамалға күнде бір-екі сағат хат жаздырып үйрететін болды. Үш жарым айда Жамал

мұғалімнің ыждағаты, өзінің өткір зейіні саясында хат танып, жазарлықтай болды. Мұғалім әпенді сол жолмен бес ай оқытқанда Жамал бек ғайбат болып, түрлі кітаптарды оқитұғын болып қалған еді. Сентябрьдің ақырында мұғалім Уфаға қайтып, Жамал да оқуын тоқтатты. Мұғалім Сәрсенбайдың үйінде тұрған уақытта Шолпан бір ұл перзент тауып, сол себепті «аяғы құтты» болды деп, мұғалімді Сәрсенбай жақсы қаражатпен қайтарды. Сәрсенбай жаңа туған баласының есімін осы молдадай жігіт болып, өзі де молда болсын деп Ғазиз қойды. Мұғалім қайтып кеткен соң Сәрсенбай енді бір молда ұстаймын деп ертең-бүгінмен жүргенде қыс та болып қалып және де әркімнің:

- Енді жарар. Жамалды оқытпай-ақ қой, он екі пәнді түгел білсе де, әйел бала дәріс айтып елге бас болмас, - деген сөзіне Сәрсенбай айналып, тіпті молда ұстамай қойды. Ауылындағы басқалары, әр қайсысының дәулеті шағын болғандықтан, шамасы келмейтін болды. Жамалдың ғұмырындағы оқуы осы бес айлыққана болып, хат жазарлықтан әрі аспай тоқтады. Мұғалім кеткеннен кейін Жамал һәммән қисса оқитын болып, атасы да тыңдаудан жалықпаушы еді. Үйге бір қонақ келіп қонса да:

- Жамалжан, қонағыңа қызмет ет, қисса оқы, «Сал-салың» қайда, «Қыз Жібегің» қайда? - деп, куә болып отырушы еді. Жамал да ерінбей, қиссаларды басынан аяғына шейін оқып тастаушы еді. Жамалдың оқымаған қазақ қиссасы бек аз еді. Ел аралаған мелішші

саудагерде нендей жаңа қисса болса, атасы оған шығынсынбай алып беруші еді. Жамалдық бір кішкене сандығын ашып қараған кісі: «Сал-сал», «Қыз Жібек», «Зарқұм», «Қисса уақиға Көр бала», «Біржан сал мен Сара қыздың айтысқаны», «Ноғай мен қазақтың айтысқаны», «Ақсұлу», «Айман - Шолпан», «Бозжігіт», «Шәкір-Шәкірат», Ақмолда, Нұржан, Әбубәкір молданың өлеңдері Һәмбасқа сол секілді кітаптарды көрер еді. Хәтте Жамал сол қиссалардың бағзы бір өлеңдерін жатқа да біліп, бір ойынға бара қалса: «Жамал, өлең айт» дегенде тартынбай айтып салушы еді. Осындай қиссаларды оқумен Һәм ел ішіндегі айтып жүрген қыз-бозбалалардың өлеңдерін жазып алумен, молдадан оқып жүрмесе де, жазуын күннен-күнге дұрыстап бара жатты. Жамалдың осындай зеректігі ауызға ілініп, он жасына жеткен уақытында әркімдер: «Сәрсенбай үйінде бір жақсы бала бар»- деп айттыруға қызыға бастап және де Жамалдың анасы ақылды, көркем қатын болғанға, «анасын көріп қызын ал, аяғын көріп асын іш» деген мақалды да еске тұтып сөйлеуші еді.

V

Бір күні бие ағытар уақытта, ауылдың сыртындағы бір төбешікте құпия сөйлесіп үш кісі отыр еді. Оның бірі мағлұм Сәрсенбай, екеуі – сол елдегі атқа мініп жүрген, ел ара сытыныш болғаннан даулы, сөзді болғанын артық көретін пысықшалау адамдар еді. Әлгі екеуі Сәрсенбайға қарап: «Сәрсек, бұл заманның өзі қорыққанды сыйлайтұғын заман болды, азырақ дәреже біткен кісі - бай қара кісіні кісілікке алудан кетіп барады. Сол себепті біздің сізге айтқалы келген сөзіміз - алла тағала сізге біреуден артық, біреуден кем дәулет беріп, екінші мынау бір жаман неменің бар. Бұл жаман екі айналып келмес, бір күндерде малың шағын болып, басқа да зар болдыңыз, «қубас» деген сөзді естіген күніңіз болды. Енді тәуекел деп, атыңызды бір шығарып қалсаңыз қайтер екен? Міне, сайлауға да үш ай қалды. Көп болса, үш жүзтеңге шығар. Сіз мақұл көрсеңіз, біз өзімізге қараған Құрман болып билікке сайлағымыз келеді, халық сөзді бір сапарға қалай тастап кете қояр екен деп ойла ймын. Өзіміздің Нұрпейіс би ризалығымен берсе, жолын алар, болмаса тәуекел деп тарға түсерміз,- деп, неше түрлі тәтті сөздермен құбылтып, Сәрсенбайды азғыра бастады. Сәрсенбай қанша момын адам болса да сөзге бұрылмайтын пенде бола ма, дәулетке

қызығып, біраздансоң: «Өздерің біліңдер», - деп жауап қайтарды. Бұл мәжілістер бір мәрте болмай, бірнеше күндер ақылға салынып, ақырында Сәрсенбай билікке таласпақшы болды. Сайлау жетті, Сәрсенбай әркімге жомарттанып ат майын бере бастап, сойысы да артылды. Санақшадан төрт жүз теңге жұмсалып, шарға түскен уақытта Нүрпейіске он тоғыз шар, Сәрсенбайға он төрт шар шығып, біздің жаңа талап босқа қалды. Бұл істің бұлайша сағаты болмауы да - сол елде жұртқа қадірлі және де болыспен құда Байжан деген кісі еді. Шар салардың алдында Байжан выборнайларға:

- Сіздер шарларыңды Нүрпейіске салындар, жаңа байыған бір Құрманның болғанынан алашқа сөйлескенде намыс жібермейтін, елдің белін сындырмайтын Нүрпейіс артық емес пе? - деп айтып отырғанын сол сағатында-ақ Сәрсенбайға біреу келіп жекізіп еді.

Сәрсенбай салысуға кеткен кісідей болып үйіне қайтты. Көп расход шықты (Ұл жеп жайына, қызжеп байына кетті). Қасындағы әуелгі тыныш жатқан Сәрсенбайды билікке таласуға қыздырған достары:

- Қап бәлем, келер сайлау болсын! - деп қайрат берген болды. Осылайша сайлау тарқап, бес-алты ай да өтті. Бағзы уақыттарда сайлау еске түсіп, шығындарын әм намысын ойлағанда, Сәрсенбай іші күйіп, хәтте енді сондағыдан екі есе шығындалсам да дегеніме бір жетсем, арманым қалмас еді деген секілді пікірге де келіп қоюшы еді.

VI

Жоғарыда айтып өткен Байжанның он жеті жастарға келген Жұман дейтін бір таз әм ақылсыз баласы бар еді. Сол елде екі-үш Жұман есімді жігіттер болғанға, бірін - «сары Жұман», бірін - «тапал Жұман», Байжанның баласын - «таз Жұман» деуші еді. «Ата даңқымен қыз өтеді, мата даңқымен бөз өтеді» деп, Байжан өзі тәуір болған соң, қол жетіп тұрған заманда бір бай жерден Жұманға жақсы қыз айттыруға ойы бар еді. Бір күндерде Байжан мәжіліс арасында: «Жұманға құда болатын лайықты жер білгендерің бар ма?» деп сұрап отырғанда, біреу тұрып:

- Биылғы Нүрпейіспен билікке таласатын Сәрсенбайдың бір жақсы баласы бар, шешесі тәуір кісі - Жарас молданың қызы, өзі оқыған бала, қазірде он-он бірге келсе керек,-деді. «Олай болса, бұл ескеретін жер екен» деп Байжан ішінен ойлап қойды. Көп ұзамай

Байжан Сәрсенбайға «құдай қосса, құда болайық» деп бір кісі жіберді. Бұл хабарды есіткеннен соң, Сәрсенбай үй ішіне ақылдасып көріп еді, үлкен қатыны ұнатып, Жамалдың анасы Шолпан ұнатпады. Сөйтсе де өткен сайлаудағы Байжанның Нұрпейіске болысып, өзін құр тастағанын ойлап, Сәрсенбай құдалық себебімен келесі сайлауда би болмасын ба екен деген ойға кіріп, өзін билікке таластырған достарына ақылдасты. Бұлар естіген жерден:

- Құдай берді, әйде, қайырлы болсын, құда болыңыз, қызды қырғызға да береді.

Байжанның баласын жұрт пәлен-түген десе де, асылдың тұқымы ғой, әлі-ақ өскен соң түзеліп кетеді,- деп өзі босап тұрған Сәрсенбайды құда қылуға айналдырды. Жалғыз-ақ Шолпан неше күндей көнбей:

- Жамалды өзінің теңіне береміз. Байжанның баласы жаман дейді, атасының байлығы не керек, -деседе, Сәрсенбайдың құлағына кірмеген соң:

- Екі дүниеде Жамалдың обалы саған болсын, би болмақ тұрсын, патша болатын болсаң да Жамалды неғып сондай жаманға қиып бермекші боласың? - деп көзінен жас төгіп, үйден шығып кетті. «Ұрғашының шашы ұзын, ақылы қысқа» деген осы деп, Сәрсенбай басқа сөз айтпай, ішінен мыңқылдап отырып қалды. Сәрсенбай бұрын Жамалды жақсы көріп, өзінің теңіне беремін деп жүруінде еш шүбә жоқ еді. Бұл сапарда сайлаудағы шыққан шығын, кеткен намыс әм ілгерідегі үміт әммасы қосылып, оның үстіне көлденең кісілердің сөзі де қамшы болып, «не қылса да Байжанмен құда боламын», - деп жауап қайтарды. Бір айдан соң батасы қырық жетінің малы, екі жүз теңге ақшаға келісіп, Байжан келіп құда түсті. Сүйіп болған құдасын Сәрсенбай китке разы қылып қайтарды. Құда болғаннан кейін белгісіз біраз заман өтіп, Жамал он бес жасқа келді. Сұлулық, ақыл, салтанат үшеуі бір- біріне муафиқ келіп, Жамал сол елдің қызының алды болды. Бұл айтылмыш артықшылығының үстіне Жамал сөзге бек ұста болып, өз ойынан шығарып өлең де жазатын болды. Олай-бұлай қалжыңмен сөйлескен бозбаланы сөйлетпейтін еді. Ел ішінде тілді бозбалалардың көзі түсе бастап, шет елдерге де «Сәрсенбайда бек көркем бір ақын қыз бар» деген лақап жайыла бастады. Осы елде бір қыз ұзатқан той болып, кешке ойынға жұрт жиналып еді. Бес-алты талапты бозбалалар жиналып:

- Осы Жамал жаста болса өлеңге де, қарасөзге де бек пәле болып барады, бүгін кешке бір өзіне өлең айтып, бетін қайтаралық, - деп, әммасы ақылдасып үш ауыз өлең шығарып, өздерінің арасында бір пысықтау жігітке Жамалдың қасында отырып айтуға тапсырды. Бұлар Жамалдың күйеуінің жамандығын бетіне баспақ болып, өлендерін де сол мағынада шығарған еді. Түнболып, ойын басталып, манағы жігіт әуелгі планы бойынша өлеңін әбден жаттап алып, Жамалдың қасында отырды. Бір мезгілде бұл жігітке де өлең айт деп реті келгенде, баяғы үш ауыз өлеңді Жамалға қарап, домбырамен әнге салып қоя берді:

Домбыра қолыма ұстап, бастым перне,
«Нұр жауар - деген сөз бар - талапты ерге»
Жасымнан бай баласы бұлғақтаған,
Жаман қыз олай-пұлай маған тең бе.
Білгенге - ишара сөз жетер деген,
Білмеске - сөзі қор боп кетер деген.
Есекке арғымақты қосақтасаң,
Өтпей ме ғұмыр зайғы бекер деген.
Алыстан ат терлетіп келдім тойға,
Жақсымен сұхбаттаспақ болып ойда.
Қу ілген қыран бүркіт біз боламыз.
Теңгеріп жүрме, құрбым, тұрымтайға.
Жамал бұлөлеңнің, мазмұнына түсініп және де өзіне бұл жігіттің ойынан өлең айтарлық
өнері жоғы мағлұм болған соң, әуелі бір ауыз өлең айтайын, сонда не дер екендеп айтқаны.
Сөзіңіз бек мүләйім, ақын аға,
Өнерге жас күніңнен жақын, аға.
Беруге қалай жауап білмей тұрмын,
Түсіндір сөзіңіздің затын, аға?..

Бұл тойда отырғандар енді Жамалдың мына сөзіне жігіт не айтар екен деп тегіс тыңдап отырып, «қане, сөйле,мырза!» деген әр жерден дауыс шыға бастады. Өлгі жігіт өзінің бар жатқа үйренген үш ауыз өлеңін бітіріп алып, Жамалдың мына сөзіне муафиқ жауап қайтара алмай ұялғаннан қызарып, манағы өлең үйреткен жігіттерге жалтақ-жалтақ қарай берді. Сол уақытта Жамал көкірегін кернеп, мына өлеңді айтты:

Ағадан сөз қайтпады қарындасқа,
Жігіттен сіздей жауап табылмас па?
Бітсе егер өлең шіркін, бойға қайнап,
Жауапқа сіздей ғазиз тартылмас та.
Болған соң үйретінді бір-екі ауыз,
Айтуға сізге, ағатай, ұнамас та.
Есек пен арғымақты мысал қылып,
Өпендім, білгенінді бетке баспа.
Пендесі хақ жаратқан емес бірдей,
Хан, кара, би, төре мен кәрі-жас та.
Намысы бөріктінің бір деген бар,
Білсеңіз, сізге ұят, бұл рас па?
Замандас, жақсы сөзді табип деген,
Құрбыға бір себеппен бітсе хаста.
«Бір сырлы, сегіз қырлы» көрінесіз,
Тағы да білгенінді айтып таста.

Әр жерде құрбы ішінде Жамалдың осындай шешендігі көріне бастап жүргені секілді, бұл сапарда дахалық Жамалды мадақтап, «екінші Сара мұнан шықты, енді мұнымен айтысарлық Біржан қайдан шығар екен» деп, тарасты.

VII

Жамал кәмелетке жеткен соң, күйеуінің нашар екенін біліп (қатта бір тойда көрсе де керек), көңіліне күннен күнге уайым, қайғы түсе бастады. Жамалдың бұл қасіреттерін көбейтуге себеп болған Жұманның жамандығынан құрбы арасында күлкі болған істері еді. Мысалы: Жұманды үйі қант-шай, ғайыры нәрселер әкелуге қалаға жібергенде, жолда терілерін алып сатарға сатып, он теңге алтын орнына алданып, бір тиын жаңа бақыр алып келуі еді. Әм елде бозбалалық қылмақшы болып бір қызы бар үйдің босағасында ұйықтап қалғандықтан, қыздың әкесі таңертең: «Тұр балам, ұйқың қанған шығар», - деп үйіне жіберуі еді. Мұның әммасын Жамал естіген еді. Ата-анасы зарыққанда көрген баласы екенін де ойлап, не себепті жаман күйеуге бергеніне қайран қалып жүрді. Өзі теңдес қыздардың күйеулерін салыстырып қарағанда, Жұманнан нашар жері жоқ еді. Басқа шет елдерден күйеуіне разы

болмай, екінші жігітпен қашып кетіпті дегенді естігенде, ішінен ойлап: «Олар да мен секілді бейшаралар ғой», - деп аяушы еді. «Олар секілді бір жігітпен көңіл қосып қашсам, пәленшенің қызы қашып кетіпті деген сөз болып, атамның сүйегін сындырғандай боламын. Разы болып Жұманға барсам, ғұмырымша қор боламын ғой», - деп қайсысын істеуге ақылы жетпей, бағзы уақыттарда түн бойы ойлаумен ұйықтамай да шығушы еді. Әр уақыт осындай уайымда болған соң, Жамал жүдеп те кетті. Ата-анасы:

- Қарағым, сен неге жүдеусің? - дегенде:

- Жай басым ауырады, - деп қоюшы еді. Жамал осындай уайымдарда болып жүргенде, бір күні Байжаннан Сәрсенбайға: «Биыл баламды ұрын жіберемін», - деп сәлем келді. Бұл хабарды естігеннен кейін Жамалдың қайғысы бұрынғыдан үш есе артты деуге лайық болды. Жамал қанша ішінен қапаланса да, басқа бір кісіге айтуының ебін таба алмай, бір күні қолына қағаз бен қарындаш алып, «тым болмаса көңілімдегі қасіретімнің оннан бір бөлігі шықпас па екен», - деп, өз басындағы халіне бір азырақ өлең жазып еді. Шешесі Жамалдың бір қағаз жазып отырып, қасына бір хат танитын кісі барса жасыра қойып жүргенін көруші еді. «Бұның жазып жүргені немене?» - деп, Шолпан азырақ шүбәланып, Жамалға білгізбей, оңашада Жамалдың қалталарын ақтарып, онан еш нәрсе шықпаған соң қағаз, кітап салатын сандықшасын қараса, бір кітаптың арасынан мынау өлең шықты. Манағы

Жамалдың жазып жүргені сол екен.

Алланың рақматына созамын қол,

Адасқан мен бір ғаріп таба алмай жол.

Ашылып біздің басқа түскен тұман,

Шаттықпен өткіз деймін - тілегім сол.

Сыртым сау, ішім түтін қапалықта,

Бұл күнде көңілім жүдеу, қасіретім мол

Тереңге түсіп кетем, ұстар тал жоқ,

Бір алла, жалғыз өзің жәрдемші бол!

Бақшада сайрап жүрген сандуғаш ем,

Кез болды мен сорлыға құрылған тор

Көл болып көздің жасы өткенім ғой,

Болмаса арылмаған маңдайда сор.

Жайлаған аққу едім шалқар көлді,

Бұл күні көрініп тұр жаман да зор.

Оралдың ілер деуші ем ақиығы.
Шынымен жапалаққа болам ба қор?!
Мен қайран атам малға сатқанына,
Бір тазды жалпақ елден тапқанына.
Аты өшіп тумай кеткір Жұман деген!
Мал беріп, мені өзімсіп жатқанына.
Атанып бай баласы қара басқыр -
Жұманның не берерсің мақтанына?
Қазақтың күллі ғайып ғадетінде
Түскенім бар қасқырдың қақпанына.
Атама мен не жаздым қор қылғандай,
Болмаса бір мінезбен жақпадым ба?
Жасымнан тәрбиелі хан қызындай,
Қасірет ақырында тартқаным ба?
Әлпештеп ұлдан артық қыз басымды
Өсірген атама обал артқаным ба?

Бұл сөзді оқып көрген соқ, анасының көзінен азырақ жас кетіп, қызының мұндай қайғыда жүргенін біліп, әлгі қағазды да орнына салып қойды. Енді Шолпан Жамал қанша уайымда болса, сонша қайғыра бастап, бір күні түнде төсекке жатқан соң Сәрсенбайға сөйледі.

- Құданың құдіреті, әуелде сен тіл алмай, баланы мұнша қайғы-қасіретке салдың, міне, көрмеймісің, Жамалжан өзді-өзінен азып, жүдеп кетті. Осы қалпымен қор болып кетсе, екі дүниеде бізге разы болар ма, біздің ата-аналық хақымыз мойнымызда емес пе? - деді.

Сәрсенбай не айтарын білмей:

- Сөйтіп жүр ме, сөйтіп жүр ме? - дей берді. Шолпан ашуланып:

- Сөйтіп жүрмей құрысын, өз басыңда еркің жоқ, әркімнің қыздырған тіліне еріп, ақырында Жамалдың көз жасына қалып отырмыз. Ата-бабаң істемеген істі қыламын деп би болғансып, бір жылдың ішінде, қане, шыққан мүйізің? - деді. (Сәрсенбай әуелі таласып болмай қалғаннан кейін, келер сайлауда құдасының себебімен би болса да, бір жылға жетпей съезд уақытында бір кісіні боқтап, қамшымен салып қаламын деп, билігінен түсіп қалған еді). Сәрсенбайдан берекелі жауап шықпаған соң, Шолпан тағы да сұрады:

- Енді өстіп Жамалды сүймеген кісісіне береміз бе? - деп. Сонда Сәрсенбай қайраттанып:

- Осы ит не былшылдап отыр? Құдайдың жазғанынан артық не қыламыз, екінші кісіге береміз десең, Байжан болыстармен қосылып, біздің жанымызды қоя ма? Малымыздан құрық, басымыздан сырық түсіре ме? «Қатын - дұшпан» деген осы, болмаса бұл сөзді айтарма едің, - деді. Сәрсенбайдың жуас, қорқақтығы Шолпанға бұрыннан мәлім әм бұл сапарда да пікірі тамам көрініп қалған себепті, енді бұл тұста Сәрсенбаймен ақылдасып, бастарына түскен уайымды бөлісуден үміт үзіп, сол түннен былай Жамал хақында Шолпан Сәрсенбаймен ешнәрсе сөйлеспейтін болды.

VIII

Бас аман, малы түгелдердің көңілі шаттықта, Жамалдың көңілі һәмән қайғыда болумен біраз уақыт өтіп еді. Жамал қанша қайғылы болса да, сырын халыққа білгізбес үшін, һәм жабыққан көңілін көтеру үшін, қыз-бозбала жиналған ойын-тойдан қалмаушы еді. Және де Жамал болмаған ойынның қызығы аз секілді көрінуші еді. Қыс ортасы болған еді. Бір күні сол елде бір байдың баласы болмай жүріп, жамағаты ұл тапқанға, қыз-бозбала үшін үлкен мәжіліс-шілдехана болды. Атырабындағы ауылдың қыздары тамам келіп, Жамал да әзір болды. Ағаш үйдің кең бір бөлмесіне төрінен есігіне шейін халық толған еді. Бұл елде ойын-сауық әлі қалмаған, болғанға бір қыз, бір жігіттен қатар отырғызатын әдет бар еді. Жиылғандар бірі өлең айтып, екіншілері қалжындасып, ойын әлі қызып басталақоймаған уақытта есіктен: «Кеш жарық!» - деп, бір-екі жігіт кіріп келді. Бағзы бозбалалар:

- Міне, бір сыпайы жігіттер келді. Қай жерге отырғызамыз? - деп ақылдаса бастап, көп кешікпей біреуін Жамалдың қасына әкеліп отырғызды. Бұл жігітті біздің Жамал танымайтын еді. Ләкін Жамалдың қасына отырғызудан бір тәуір жігіт екендігі аңланды. Бұл жігіт отырып болған сон, үйдегілерге қысқа-қысқа сөзбен амандасып, соңынан Жамалға қарап:

- Сіз де сәламатсыз ба? - деп қойды. Бұл жігіт орта бойлы, қияпатты, бетінде азырақ қорасан дағы бар, жаңа мұрт шығып келе жатқан, сөйлеген сөзі сыпайы, әдепті, киімі ноғайшалау Ғали есімді бір зат еді. Көлденеңнен қарап салыстырғанда бұл үйдегі жігіттердің абзалы Ғали, қыздардың абзалы Жамал секілді көрініп, екеуінің қатар отырулары да бек жарасып кетті. Ғали бір болыста

басқа ауылнайға қараған Дүйсебек деген кісінің баласы еді. Жасынан талапты болып Қызылжар, Троицкідегі медреселерде оқып жүріп және де частный учителемнен оқып та орысша азырақ сөйлеп, жазарлықтай шамасы бар еді. Мұсылманша жақсы оқыған болса да, елге шығып молда болмай, соңғы уақыттарда оқуды да қойып, азырақ саудаға айналысып еді. Атасы бай адам болмаса да, Ғали инабатты жігіт болып, әрдайым алыс-беріс істерінде уағдаласында опашыл болғандығы көрінгенге, байлар шамалап несие беруден тартынбаушы еді. Әуелгі уақыттарда оқуда болып, бұл уақыттан саудамен жүрген себепті елде тұруынан тұрмауы көбірек болып, өзін халық, халықты өзі анық танымайтын да еді. Тек сыртынан Дүйсебектің баласы талапты, еті тірі жігіт, қысы-жазы үйде отырмай оқу оқып, кәсіп қылады деуші еді. Жаңада өткен бір жәрмеңкеде алыс-берістерін бітіріп, бір-екі жүз теңгелеп пайда қылып, үйіне қайтып, ағайынды аралап амандықта жүргенде, осы ойынға кез келген еді. Ғали Жамалмен қатар отырған соң, бір-бірінің халін һәм кім екендіктерін сұрап-білісті. Ғали Жамалдың бұрынғы көріп жүрген жігіттерінен сөзге ұстарақ, сұраған сөзіне толық жауап қайтарып һәм өзі де ләззатты сөздер сөйлей бастағанға маңайындағылардың не істеп, не сөйлеп, не ойнап жатқанын естімеген секілді ұмытып, шын ықыласпен кеңеспек те еді. Әр түрлі ойын болып, ақырында «Бұғыбай», «Мыршалай - мырыш» деген ойындар тамам болған соң, бір жігіт бір белбеуді есіп алып:

- Енді, әлеумет, өлең айтасындар, айтпайсындар, айпағандарыңа мінекей, - деп, қолындағы есілген тоқпақтай белбеуін көрсетіп қорқытып аралап жүре бастады. Білген қадарынша Ғали мен Жамалдан басқа бозбалалар өлең айтып жатса да, өлеңдері қашаннан бері айтып келе жатқан ескі өлеңдер еді. Мысалы:

Біздерде өлең де бар, өнер де бар,

Байларда мінілмеген дөнен де бар,

- деген секілді, соның үшін артық ләззатты болмағанға, жазбадым.

Енді өлең айтуға рет әуелі Ғалиға, сонан соң Жамалға келіп еді.

Ғали домбыраны әкеліп ұстатқанның соңында: «Менің өлең айту әдетімде жоқ еді, білмеуші едім, - деп күлімсіреп отырып: - Қайыр, енді көңілдеріңіз қалмасын», - деп көркем әнмен домбыраға дауыс қосып сөйледі:

Ал сөйле, келді кезек енді, Ғали,

Керілмей ұста қолға домбыраны!

Рух берген мәжіліске, қызмет көрсет,
Сайратып тіл мен жақты болса халі
Өнерің болса ішінде шығар сыртқа,
Бұл жерде жасырудың болмас мәні
Қандырып құлақ құрышын тыңдаушының
Жарайды, міне, жігіт, десін пәлі.
Секілді райхан гүл бақшадағы,
Уылжып жігіттіктің тұрған шағы
Таба алмай айтар орын жүруші едің,
Естіртші жас елдердің болса әні
Нақышпен сандуғаштай жүз құбылтып,
Даусынды түрлендірсең келер сәні.
Жастыққа сауық-сайран еткен күнің
Емес пе жігіттіктің раушаны?
Тыңдаушы асыл сөзді табылғанда,
Айтушы тартынар ма және тағы.
Қадірлес құрбыларың жиналғанда,
Тарқасын разы болып сынбай сағы.
Жасымнан елде жүрмей, өстім шетте
Демесін кәне елді сағынғаны.
Құрбыңа жатырқамай аш сырыңды,
Жүйріктей бауыр жазып бабындағы.
Ұмытпа мысалды да деп айтылған
Түлкіні тазы алады табындағы
Болады не нәрседен және де ескер
Жігітке абыройдың табылмағы.
Емес пе екі жүрек бірдей келсе,
Арада махаббат оты жағылмағы
Мінеки, домбыраңыз, тоқтадым мен,
Сөйлесін сұлу Жамал жанымдағы!
Ғали бұл арада айтып болдым деп домбыраны Жамалға ұсынғанда,
отырған халық: «Мырза, тағы айта түсіңіз?»- деп өтініш айтқан соң,
Ғали тағы да мынау өлеңді айта бастады.

Жақсы қыз баға жетпес бір гауһар тас
Он алты, он жетіге жеткенде жас
Жәннаттың пісіп тұрған алмасындай,
Қол жетпес, қандай жігіт ләззат алмас
Сұлу қыз рақаттың кілті емес пе?

Қолына түсіре алсаң, бардағы аш.
Тізілген меруерттей отыз тісі.
Нұрлы жүз, жайнаған көз, қиылған қас.
Шекеде камшат бөрік, киген асыл,
Сылдырлап алтын шолпы, иықта шаш
Бұралған тоты құстай мүшелері,
Бозбала сұхбаттасқан болмай ма мас.
Қатасыз осы айтқандай болып тұрса,
Жолында сондай қыздың қияр ем бас
Болатын мақсұт хасыл жол табылса
Тәрік етіп қандай жігіт малын салмас.
Серт айтып уағдамен бел байласа
Айтар ма жақсы жігіт жұртқа сыр фаш?
Талапкер бозбала айтқан сөзім
Сөз емес мұның бәрі өзіне хас
Кеудеде жанып тұрған оты жоқтар
Қадірлеп бұл сөзімде, демес рас
Шәрбатын ғашықтықтың татпағандар
Ант беріп айтсаң дағы сірә нанбас
Шаһбазлар сүйген үшін ізденуден,
Көрсен де нендей қорлық, бір тартынбас
Жанған от, көздеген оқ тұрса дағы,
Сескеніп ғашық үшін жүрек қайтпас,
Магниті сұлу қыздың күшті емес пе,
Жігітті көңілі сүйген қайтіп тартпас,
Астынан ақ тамақтың демінді алсаң,
Мойныңнан ақ білекті қайтіп артпас?!

Ғали бұл өлеңді айтып болған соң, отырған ретінше Жамал айтты:

Сөйле, тілім, шешіліп осындайда,
Құрбылармен бір жерге қосылғанда.
Отырмассың үнемі төрде бүйтіп,
Еріксіз-ақ қоярсың тосылғанда.
Емес пе едік, япырым-ау, кеше бала
Білетұғын жастықпен есті шала.
Белгісі жок екен ғой өткен күннің,
Қатар түзеп қыз болдық, міне, қара!
Қыз байғұс ел-жұртына келген қонақ,

Мысалы, қызғалдақтай ғұмыры шолақ.
Күн келер өз басынан ерік кетер,
Қалалық осындайда күліп-ойнап.
Сөйледі Ғали мырза жігіт жайын,
һәркімнің халі өзіне тұрар дайын.
Қыздарды жігіттермен салыстырып,
Тыңдаңыз, мен азырақ сөз қылайын.
Жігіттің еркі өзінде - жылдың құсы,
Ұшса да, я келсе де отырғысы.
Мысалы, жазы болған жаққа кетер
Бір жердің қары жауып, туса қысы.
Қыз байғұс қолға түскен сандуғаштай,
Торында ғұмыры өтер кілтін ашпай.
Сатады мал көп берген кісі болса,
Кетеді жылап сорлы қарсыласпай.
Рақым етпес және ата-анасы,
Болса да жақсы көрген өз баласы.
Теңіне қыздың көбі бара алмайды,
Көнбеуге және дағы жоқ шамасы.
Қалайша тұрсын енді жыламай қыз,
Ерлерге қарсы келсек ұнамаймыз.
Тұтқында өскен жандай дүние көрмей
Жол іздеп ұлықтан ерік сұрамаймыз.
Жаманға барсаң қор боп ғұмыр өтер,
Ұстайды ол ақымақ күңнен бетер.
Күн шығып, ай да туып, көз ашылып,
Бұл қайғы қыз сорлыдан қашан кетер?
Кісінің туып-өскен жері қымбат,
Үйренген бала жастан елі қымбат,
Ата-анаң, аға-жеңгең қадірлеген
Тебіскен құлын-тайдай теңі қымбат.
Тастайды осылардың қыз һәммәсін,
Қор етіп бір жаманға ғазиз басын.
Өзінің сүйгеніне бара алмаса,
Қалайша енді олар сағынбасын.
Қыз бермек пайғамбардың сүндетіндей,
Ұзатпақ ата-анаң міндетіндей.
һәркімнің өзіне ерік берген жоқ па,
Алланың бұны дейміз күдіретіндей.

Сөзімде қата болса сөкпе, халқым,
Әшейін айтып өттім сөздің салтын.
Тұрған соң көзің көріп қиянатты,
Тартады уайымдап көңіл салқын.

IX

Бұл күні Ғалимен Жамал әбден сөйлесіп, әрқайсысы хал-ахуалын біліскен еді. Іштерінен бір-біріне ұнағандығы білініп, «бір көрген біліс, екі көрген таныс» мұнан былайда кез келіп жүрерміз деп, бұл сапарда айрылысқан еді. Ғали әлі қалың бермеген бір талапты жігіт болғанға, Жамалдың күйеуіне наразылығына қарай екі тараптан да бір-біріне махаббат байланды деуге лайық болды. Не үшін десеніз, екеуінің де сол ойын болған түндегі сөздері көңілдерінен кетпей һәмән бірін-бірі ойлайтын болды. Мұнан кейін Ғали Сәрсенбайдың үйіне бір-екі мәрте келіп кеткен уақытта, Ғали мен Жамалдың бір-біріне көз қарауларын байқап тұрған кісі болса, екеуінің де көздерінде: «Мен сені жаным-тәніммен сүйемін», - деген жазуды оқығандай болар еді. Ләкін екеуі оңаша жолығуға ешбір реті болмай жүрді. Бір күні Ғали қалаға бара жатыр едім деген болып, Сәрсенбайдың үйіне келіп қонды. Далаға шығып-кіріп жүргенде Ғали Жамалға әдейі бір жолығу үшін келгендігін сездіріп қойғанда, Жамал түнде Ғалидың қасына келуін шүбәсіз деп ойлап қойды. Һәм бұл ойы да теріске кетпей үй іші ұйықтаған уақытта екі жас бір төсекте еді. Екеуі әуелі жолыққан күндерінен бері нендей ойлар ойлағандарын, бірін-бірі көруге сағынғандарын айтып һәм бастарындағы оқиғаларын да азырақ қозғап қойысты. Екеуі түбегейлі терең ойға бармай, ақырын көрерміз, қазірше ойнап-күліп жүрейік деп уағда етіп, араларында шын достық ғаламаттары болып қалды. Екеуі бірдей қазақтың ғұрпында болған қаталарды, жәбіршіліктерді сөйлеп, Жамал өзі ес білгеннен бергі уайымдарын бір минуттың ішінде ұмытып, енді Ғалиды көрмей тұрған минуттар - бір жылдық көрінерін Ғалидың құшағында жатыпайтып білдірді. Осылайша Ғали, Жамал дос болып, әрбір лайықты уақыттарда жолығып, сұхбаттасып жүріп, қыс өтіп, жаз да келді. Бұл екеуінің көңілдерінде бір ғана ой бар еді. Бірақ бір-біріне бұл күнге шейін айтуға әрқайсысы өздеріне сенбеген секілді болып, үндемей жүруші еді. Бұл ойын Жамал сөйлесе, Ғали қабыл алуы, Ғали сөйлесе, Жамал қабылалуы шүбәсіз болса да сөйлеуге екеуінің

ойындағы мақсаттары бір болған секілді қауіптері де ыәм бір еді. Жамал мен Ғали аз күнгі ойын-күлкінің қызығымен өздерін дүниедегі бақытты адамдардан санап жүргенде, бір күні бұларға үлкен қасіретті хабар естілді: «Байжан мен Сәрсенбайдың арасындағы уағдалары болып, енді бір айда Жұман күйеу ұрын келіп қалыңдық ойнайды», - деген өсек расқа шықты. Бұл ренішті хабар бұл күнге шейін Жамал мен Ғалидың іштерінде сақтап жүрген сырларын бір-біріне білдіруге себеп болды. Бұл айта алмай жүрген сырлары - екеуі қалай ғұмырлық жолдас болып, Жұманнан Жамалды құтқару екен. Бірақ әрқайсысында өздерінен басқа ешбір жәрдемші болмағанға текке халыққа масқара болып, мақсатқа жете алмай қаламыз ғой деп қорыққан екен. Енді мынадай Жұман келеді деген хабар аныққа шыққан соң, дүниеде бірінен бірі бөлек тұрудан қапаста жатқанды артығырақ көріп, не болса да, екеуі қосылуға бір жол қарамақшы болып, енді қай күні бір жолықса бұрынғы іштегі жұмбақ болып жатқан сырларын таласып сөйлемекші болып тұрғанда,

Жамалға Ғалидан бір хат та келіп жетті. Оқып көрсе, бұл еді:

Тұра алмадым толықсып хат жазбасқа,
Зылиқа мен Жүсіпті қосқанындай,
Ішкі сырды білгізіп замандасқа.
Екі көңіл бір жерде қосылса егер,
Не қызық бар жаһанда онан басқа?!
Тілегің бер, илаһим екі жасқа!
Айтпасан да қалпыңды, мен байқаймын,
Жек көрмейсің мені де сен байғұс та.
Дертім сыймай ішіме, еттім сыр паш,
ыеш үндемей жүрсем де жазы-қыста.
Сипатыңа қызықпас қандай жігіт,
Хор қызындай нұрлы жүз, қолаң шашқа,
Сөзің бұлбұл секілді, жүзің айдай,
Сені сөккен пенде де ыеш оңбас та.
Мен мұнда, көңілім сенде, ойың кімде,
Тілеймін осы сөзді ұмытпасқа,
Емеспін мен Жұмандай бай баласы,
Жоқтықты, сұлу Жамал бетке баспа!
Ақылсыз жаман шіркін алып кетсе,
Қызғанып халім бар ма қайғырмасқа.

Сенің де өткен күнің жылдай болып,
Көңіліңнен қасіретің арылмас та.
Ерте-кеш көз алдымда тұрғандайсың,
Қарағым, ыеш болмайды сағынбасқа.
Жамалжан, талап таудай болса дағы,
Тон келте, сүйгеніңнің қолы қысқа.
Төскейден қызыл түлкі бұлаң етсе,
Төбеден қыран бүркіт ұмтылмас па?
Жапалақ бадырақ көз босқа қалып,
Қырғи құс түлкіні алып құлпырмас па?
Отырып тәуекелдің кемесіне,
Ай дариға, дариядан өте шықса,
Ғашықтық уағдамен тәуекелшіл,
Қажымай осы үшеуін мекем ұста,
Кімде-кім жетер сонда мұратына,
Пайда жоқ жүрексінген қорқынышта.
Аз сөзде көп мағына деген мысал,
Халімді баян етіп жаздым нұсқа.
Жамалжан, парасатлу етер ғаним,
Бұл сөзім биілтифат қалмас босқа,
Рақматына мың сан разы болар едік,
«Ғали-Жамал лайық» - деп, алла қосса.
Келер деп нендей жауап күтіп қалдық,
Хат жазып жанабыңа жолдап почта.
«Құп!» - деген жібермесен дәруінді,
Зораяды күннен-күнге біздің Хәста.
Дүшпан кеп, досымыз аз, халық сенімсіз,
Я, алла, тура жолға өзің баста!
Ғалидан - пақырыңыз жазылды хат
Махаббатлу махбуба Жамал досқа.

Бұл хатты Ғалиден Жамалға алып келген жігіт әр уақыт бұл екеуінің арасында осындай құпия хабарлар ыәм хаттар тасып жүретін Ғалидың бір анық сенген кісісі еді. Бүгін бұл хатты Жамалға тапсырып:

- Жауабын ертеңге шейін даярлап қоярсың мен бір ауылға барып қайтамын, - деп кетіп қалды. Жамал бұл хатты үш-терт мәрте оқып шығып, бір қызып, бір суып Жұманға барса ғұмырынша қайғы-қасіретте өтетінін ойлап, Ғалимен қашса не түрлі ұят машақаттар

болып, ақыры нешік болатынына көзі жетпей, аздағдарып, көзінен моншақ-моншақ жастарды төгіп алды. Біраздан соң тағы да қайраттанып: «Тәуекел, алла басқа салған соң, не де болса көтердім, Ғалимен ғұмырымша қол ұстасып жүрсем де арманым болмас», - деп ойлады. Егерде Ғалимен қаша қалса кім тілектес, жәрдемдес боларын ойлағанда, өзінің шешесі Шолпаннан басқа ешкім кезіне көрінбеді. Шешесіне сиынатын себебі оқушыға да мәлім. Шолпан әуелден Жамалды Жұманға беруге разы болмай, Сәрсенбайға тілін алғыза алмай қойған еді. Екінші, Жамал ер жеткен соң Жұманға көңілі наразы болып жүргенін де сезіп, хәтта сол мезгілде Жамалдың жазып жүрген өлеңін де тауып алып оқиды, деп жоғарыда жазып едік. Үшінші, Жамал мен Ғалидың жақын болып жүргендерін біліп, көріп жүрсе де, білмегенсіп жүруші еді. Жамалды Ғалиға лайық көрген секілді болып, Ғалиды шын ықыласымен баласындай жақсы көруші еді. Ұзын сөздің қысқасы, ақырында Жамал Ғалидың жазған сөздерін қабыл алып, қарсы жауап та жазып, ертеңінде манағы жігітке тапсырды. Бұл жігіт хатты сол күні-ақ Ғалиға жеткізіп берген соң ашып оқыса, жазылған сөз мынау екен:

Ғалижан, біздің қолға тиді қағаз,
Жазғанын қабыл алдым сіздей шаһбаз.
Мақсатқа муафиқлы сөз шыққан соң,
Өңім бе, түсім бе деп тұрдым біраз.
Сіздейін жаздым жауап білгенімше,
Не түрлі жазған сөзің кірді ішіме.
Сырымды жалғыз саған білдіремін,
Айтпаған мұнан бұрын бір кісіге.
Мағұлым бір сөзіңе менің халім,
Үш рақат көрмегендей сенсіз жаным.
Еріксіз бір есекке қосақталсам,
Жаһанда екі бірдей келмес мәнім!
Қосылсам нәсіп болып сеніменен,
Кім айтар жүрмеді деп теңіменен?
Сенімен отқа жансам арманым жоқ,
Жуылмаған Жұман атты періменен.
Хатыңда «бай емеспін» деп жазыпсың,
«Бетке салық қылма» деп, көп жазыпсың.
Байды сүйсем, Жұманға бармас па едім,

Мұны ойламай, әшейін тек жазыпсың.
Бір сенсің ғашық отын сөндіретін,
Кім бізді ықтиярсыз көндіретін?
Өлсек шұқыр бір болсын, шықсақ - төбе,
Айрылмалық болса да өлтіретін.
Бір алла жалғыз өзі болсын айғақ,
Тұралық уағданы бекем байлап,
Сен үшін бір басымды еттім құрбан,
Шынжырлап жіберсе де Сібірге айдап!
Біз көндік мұндай халге құдай салды,
Панасыз мазлұммен мен бір зарлы.
Ал енді күн-түн демей хайла қара,
Келуіне жексұрынның бір ай қалды.
Мен де жоқ аға-жеңге мұңымды ашар,
Сырымды басқаға айтсам, жұртқа шашар.
Білмеймін апам байғұс не қыларын,
Жалғыз-ақ сенетінім - ақылдасар.
Аналық мейірбаны түссе егер,
Дұшпаннан құтылуға хайла табар.
Сенбеймін ыш кісіге мұнан басқа,
Керек атам, керек жақын ағайындар.
Жан досым, төрт-бес күнде жолығып кет,
Болса да сөйлесерміз нендей рет.
Өзің де қарап жүрмей ескере бер,
Көңілге кіргеннен соң мұндай ниет.
Келмедің он бес күндей, мен көп тостым,
Санаулы енді аз ғана біздің бос күн.
Қайырлы сағаттарда ескергей деп,
Хат жазған қалам қозғап Жамал досың.

X

Ғали бұл хатты оқығаннан кейін сол күні өзіне сенімді құрбылары Жүніс, Нұрмаш деген жігіттермен күн батқаннан түн ортасына шейін ауылдан аулақ бір оңаша жерде ақылдасқан еді.

Ғали:

- Мінекей жігіттер, бала жастан бірімізге сен деспей ойнап әскен құрбы едік. Қазірде демен мынандай бір қиялға түсіп тұрмын. Айтқан сертіне қыз жетіп, мен жетпей қалсам, маған тірідей өлім

ғой деп ойлаймын. Мен тәуекел деп бұл іске басымды байладым, сендер не ақыл айтасыңдар? - деді. Әлгі жігіттер:

- Оның бізге несін айтасың, біздің сенен аянар еш нәрсеміз жоқ. Бұл заманда қыздың басында ерік бар ғой, азар болса малын алар, кім қызды тегін береді, - дегеннен кейін Ғалидың қуанғаннан екі көзі жайнап кетіп:

- Не қылса да осы іске бір өнер-қайрат ете көріңдер, - деп, ертең тағы да ақылдаспақшы болып тарқасты. Бұл үшеуі ертеңіне Һәм бас қосып, бұл жолғы мәслихаттары: әуелі Ғали Жамалға барып, оңашада әбден сөйлесіп, қай күні қашатындарын уағдаласуға қаратты. Көп кешікпей Ғалида бір күн түнде, Сәрсенбайдың аулының тұсындағы бір сайда, сүйіктісі Жамалмен келешекте бірге рақат ғұмыр өткізулерінің желісін сөйлеп тұр еді. Дүниеде бұл екеуі үшін бір жақтан істің ақыры нешік болады деген үлкен қорқыныш, екінші жақтан дұшпанның қолына түспей құтыламыз ба деген қуанышпен жүректері лүпілдеп, бірінің қолы бірінің мойнында болып, екі ғашық бір ойда еді. Май жұлдызы, таңқысқа, ай жарық, дүние тып-тыныш, жел жоқ, Һауа жақсы, жаңа қонған жұрт, көкорай шалғын, жапырақ гүлдердің иісі аңқып, біздің жастарды көріп тұрған жалғыз Алла, екіншісі аспандағы Ай мен Жұлдыз еді. Жан-жануар күндізден шаршаған секілді тынығып, жылқы жусап, қара мал күйсеп, анда-санда қой үріккенде ұйқысы сақ төбеттің маңқылдап үргені, кемпір-шалдың айтақтаған дауысы ғана естілуші еді. Бұл бейшаралардың да бозбалалардан «үнің өшсін» деген қарғыстан басқа алғысы жоқ еді. Махаббат мүптіл есіне душар болған сұлу қыздар елеңдеп ұйықтай алмай, тастан қатты шешесі есікті құлыптап, түңлікті ашып қойғанда:

Өттең айдың жарығы күндізгідей,
Ер жігіттің қадірін қыз білгендей,
Қыз байғұстың басында ықтияр жоқ
Есік ашып, досын үйге кіргізгендей,

- деген бір ауыз өлеңді іштерінен «уһ» деген күйінішті дауысқа араластырып айтып жатқанын қасына барып кім көрген.

Торғай шырылдап, таң белгі бере бастады, біздің сайдағылар қысқа таңның атқанын білмей қалған еді. Жамал Ғалиға айтты:

- Анау күнгі саған жазғаннан кейін менің өңім де бұзылып жүрсе керек, апам оңашада қайта-қайта: «Қарағым, неге мұнша сарғайып кеттің, сырыңды айт, бөтен ойың болса менен жасырма, мен сенің

біреуге қор мұқтаж болмағаныңды ойламасам, саған жамандық тілер деймісің?» деген соң және апама сенген соң, бар сырымды сөйлеп едім: «Олай болса, қарағым, бетіңнен жарылқасын. Ғалиды мен жек көрмеймін, бірақ қайтейін, құдай тағала сені бір жаманға байластырып қойған соң», деп жылапта жіберіп, ақырында өзі бізді шығарып жібермекші болды, - деді. Бұған Ғали да бихисап қуанып, екеуі ендігі жексенбіге осы сайды белгі қылып, уағда байласты.

Ғали үйіне келіп, өзінің бұл іс хақында ақылдас болып жүрген құрбыларымен сөйлесіп, келер жексенбіге ат сайландыра даярлана бастады. Екі дос - Жүніс пен Нұрмаш Ғалиды шығарып салмаққа бұлар да даярланып, сенбі күні «не болса да ертең болады» деп, жас жүректері дамылсыз соғуда еді. Ғали даярланғанда Жамал да қарап жатпай, ақырғы сырын туған анасы Шолпанға айтқанның соңында, Шолпан да разы болып, жол қамын ойлай бастаған еді. Жексенбі күні де болып, ел жатқан уақытта Ғали, Жүніс, Нұрмаш үшеуі, ерлеген бір ат жетегі бар, жолықпақшы болған сайда даяр болған еді. Бұларға әр бір еткен минут сүрленген жылдай болып: «Қашан келеді, қашан келеді», - деп қарап тұрғанда, бүркенген екі әйел көрінді. Келсе, Жамал мен оның шешесі екен. Бұлармен Шолпан амандасып болған соң:

- Шырақтарым, енді алла тағала қайырлы сапарын беріп, мақсаттарыңа жеткізсін, қайда жүрсеңдер де аман жүріңдер. Қазір де ешкім көргенжоқ, тоқтамай жөнеліңдер, - деп Жамал мен Ғалидың беттерінен сүйіп, жыламсырап қоштасып, жастар аттарына мініп жөнелгенде біраз арттарынан қарап тұрып, үйіне қайтты. Шолпан кісі көзіне түспей үйіне барып жата тұрсын, біз мезгілсіз аттанған жолаушыларымызды жолға салып жіберелік. Ғалидың достарымен ақылдасқанда Жамалды алып барып жатпақшы жері - дуанда өзі бірге саудалас болып несие алып жүрген Фатихолла бай еді. Қазірде ауылдан былай бес-он шақырым шыққан соң, арттарынан қуған ешкімнің дыбысы жоқтығына көз жетіп, тағы да ақылдасып, сол әуелгі планы бойынша жүз жиырма шақырым жердегі қалаға тартпақшы болды. Бұл түні күн шыққанша елу шақырым жүріп, адам жоқ бір қыстау келіп жасырынып жатты. Күн батып, ымырт жабылғанша бұларды ешкім көрмей, енді тәуекелдеп, таң атқанша дуанға жетпекші болып Ғали мен Жамал жүріп кетіп, Жүніс пен Нұрмаш елге қайтты. Ғали, Жамал қалаға саламат жетіп, Фатихолла байдың үйіне келді. Бастан аяқ оқиғаны Ғали Фатихолла байға айтқаннан кейін, Фатихолла бай

әуелінде осындай қазақтың қызды жастай құда болып, біреуге беріп қоятын жаман ғадетін жек көргендігі себепті және де Ғалиды Һәм тәуір көретіндігінен бұл екі мүсәпірді қабыл алды. Фатихолла бай өзіншетәуір пікірлі ғана, өзі айтқан сөзін болдыруды жақсы көретін бір татар еді: «Әйдә, Ғали! Син бір де қорықма, аһамділле, біздің қораға рұқсатсыз еш бір степной қырқызларың кірә алмас. Әгер де киліп скандал чығармақчы бұлсалар, прямочастьқа заявить итіп, жилкөлерін қашытармыз», - деп Ғалиды қайраттандырып қойды. Бір қонғаннан кейін Ғали Фатихолла баймен ақылдасып, құр мұнда келіп қарап жатқанның мәнісі болмас, «ұлықтан Жамалдың басына ерік алалық» -деп адвокатқа арыз жаздырып, крестьянский начальшкке Жамалды кіргізді. Арызында: «Мені жеті жасымда атам қазақ ғұрпынша бір қазаққа малға сатқан екен, бұл күнде кәміл жасқа толып көрсем, күйеуім өзіме ұнамағандығы себепті Һәм мені атам ықтиярсыз бермекші болған себепті, өзімнің сүйген жігітіммен қашып келдім. Мархамәтшылық жүзінен мен мазмұнаның көз жасын құрғатып, басыма ерік беріп қиянаттан қорғасаңыз екен», - деген сөздер жазылған еді. Бұл арызды ілтифатқа алып, начальник Жамалдың қолына: «Кімге барсаң да ықтияр», - деген қағаз беріп, болысқа Һәм былайша қағаз шығарды: «Жамал Сәрсенбайқызына ешкім қиянат, жәбір қылмасын! Сүйген күйеуіне баруға өзіне ерік берілді. Қалыңмал хақында дау болса, волостной съезге саларсың», - деп.

XI

Енді оқушыларға елде болып жатқан уақиғалар мағлұм болсын. Жамал қашқан күні таңертең Сәрсенбай намазға төсектен тұрып түндік аштырып азан оқып болғаннан кейін, Жамалдың жоғын көзі көріп, қатындарынан:

- Жамал қайда кеткен? - деп шүбәланып сұрай бастады. Шолпанда еш нәрсе білмегенсіп:

- Жамалжан тысқа шыққан шығар, - деп тұрғанда Сәрсенбайдың бәйбішесі:

- Ойбай, бетім-ау бір сұмдық болған екен ғой, Жамалдың ілулітұрған киімдері қайда? - деп, сол минутта Жамалдың қашқаны мәлім болды. Үй іші сасып, ренжуде болып, сол сағатында ауыл да жиналып ақылдаса бастады, біреулері:

- Өзінің күйеу іалып кеткен шығар, - деп, көбі:

- Жоқ, мұны Дүйсебектің қу баласынан басқа ешкім әкеткен жоқ. Өздерің де соны патшаның баласындай әлдеқандай көріп тым еркінсітіп жіберіп едіңдер, ал енді қайтер екенсің, - деп, Сәрсекеннің жалғыз басын даң қылды. Сөйтсе де мәслихаттасып: «Осындай мағлұмсыз біздің баламыз, сіздің келініңіз Жамалды біреу түнде алып кетіпті, енді не қыламыз», - деп Байжанға кісі жіберді. Және бір жағынан астыртын Ғалидың аулына да кісі жіберді. Кешке таман Ғалиларға кеткен жігіт бүгін: түнде Ғали, Нұрмаш, Жүніс үшеуінің жақсы аттарына мініп үйлерінде жоқ болып шыққан хабарын алып келген соң, шүбәсыз істің анығын біліп, Байжанға екінші кісі жіберді:

- Мінеки, Дүйсебектің баласы алып кетіпті, ендігі ақылын өздеріңіз білесіз, - деп. Бұл күн осылай хабарлармен өтіп, екінші күнде Байжан жиырма жігіт ертіп, «бәлемнің шаңырағына қобыз тартайын», - деп, Сәрсенбайдың аулына келіп түсті. Бұл өткен түнде Нұрмаш пен Жүніс те үйлеріне келіп жеткені мағлұм болып, аттары сүмектей болғаны әркімге көрініп қалған еді. Байжан істің анығын білген соң, жолдастарынан бес кісіні түнде аттандырып, Ғалилардың аулынан жылқы алдыруға жіберді һәм болысқа кісі жіберіп жазды: Мінеки, осындай оқиғалар болып қалды, билеріңізді алып мұнда келіңіз! - деп, Байжанның барымтаға аттандырған жігіттері ат, айғыр, ту биеден он екі жылқы алып һәмжолдан Сәрсенбайдың бір қысырағының үйірін қоса айдап барып та қалды. Күллі жиылыстың расходы Сәрсенбайдың мойнында болып, қорыққаннан бір ауыз сөз қарсы айтуға хәлі де жоқ еді, хәттә жан-жаққа шаптырып жатқан аттар да Сәрсенбайдікі еді. Үш-төрт күннің ішінде бір болыс елдегі керекті кісілер жиналып, бір үлкен съезд болды. Байжанды жақсы көргендер халық жиналған жерде: Міне, жұрт бұл секілді тентекке тізгін беріп жібере берсе, жұрттың қойнындағы қатынын да әкетер, мұндай болмасқа тыю салып, біреудің ақ баталы жесірін қайтарып әперу керек. Біреуге болған қиянат ертең екінші кісінің басына келмей ме, мұнымен халық арасы бұзылып, жұрттықтан шықпаймыз ба? - деп уағыз сөйлей бастады. Кешке таман іңір уақытында Байжан болыс писірді, осы жиылысқа келген бес биді һәм указной молда Ахметжанды оңаша, ауылдың сыртына шақырып алып:

- Енді ертең не болса да бір іс қылыңыздар, мен қазір де малға бітпеймін. Мыналардың бізге барып қалған он жақсы жылқысы бар, бұл мал менің жауыма қайтарылып берілгенше өздерің олжа

қылыңдар, мен кешіктірмей сатып жіберемін. Сіздер бір жолға менің намысымды жоқтап не дегенімді істеп беріңіздер? - деді. Бұлар да «олжа» деген сөздің қарасын көрген соң, мұрттарынан күліп:

- Енді қалай қылдейсіз? - деп сұарды. Байжан айтты: - Сіздер әр қызметтің басындағы кісілерсіз, мінеки, болыс пен писір ұлық жағынан бұл туралы нендей іс болса да дұрыстап тұрар. Билер ертең Сәрсенбай, Дүйсебектердің мұнан сұрайтын жылқыларын атказ етіп, қыз бен жігітті шығарып жіберген екі жігітті соларды тауып әкелуге міндеті қылыңыздар, тауып әкелмесе түрмеге отыруға бұйырыңыздар! Ал Ахметжан молда, сіз бұл қыз бен біздің Жұман екеуіне алып қашудан он күн бұрын неке оқылған еді деп книгеңізге жазып, бізге куәлік беріңіз, - деді. «Сіз мұндай жұмысты болып тұрғанда өтірікке де болса кіріспей болмас», - деп разы болысты. Сол жерде Байжан қалтасынан суырып, әрқайсысына елу теңгелеп төрт жүз теңге ақша берді. Бұл түн өтіп, таң атты. Болыс-билер повеске жазып, Ғалидың атасы Дүйсебекке Һәм Нұрмаш пен Жүніске шақырушы кісі жіберді. Бұл үшеуі де хабар тиген соң бармай қалудың лажын таба алмай, өздеріне қараған атқа мінер кісілерін алып, Саумал көл басындағы құрылған съезге келіп жетті. Тістерін қайрап отырған болыс пен билер бір сағат кешіктірмей тексеріп, қолға ала бастады. Екі жағынан сұрастырып келгенде қыз алып қашқан жағы: «Енді біз қолмен істедік, мойынмен көтереміз ғой, бір тентектің мұндай ел арасын айырып сөзді қылғанына өзіміз де ренжиміз, жолымен мал беруге разы боламыз», - деді. Байжан мына сөзді естіген соңтас-талқан болып:

- Мен өзім ат жалын тартып мінгелі мұндай қорлық көргенім жоқ. Бүгін Қарынбайдың малын берсенде бітпеймін, жесірімді әкеп бер, болмаса мәймөң келеген былшыл сөзің керекемес, - деді. Билер де:

- Байжанның сөзі дұрыс. Байжан жөн айтады, - деп мақұлдап қойды.

Билер Жүніс пен Нұрмаштан сұрады.

- Сендер Ғалиды шығарып салғандарың рас па? - деп. Бұлар мойнына алып:

- Жаны бірге құрбы болған соң, шығарып салғанымыз рас, - деді. Билер оңаша үйге писірді алып барып, биліктерін жазып қайтып келіп есіттірді:

- Жұман Байжанұлының некелі қатыны Жамал Сәрсенбайқызын ықтиярсыз Ғали Дүйсебек баласына шығарып беріп жібергені үшін:

Дүйсебек, Жүніс, Нұрмаш үшеуі бір айдың ішінде тауып беруге міндетті болады. Егер тауып бермесе, әр қайсысы екі айдан түрмеге отырады, - деп мағлұм етті.

Жауапкер жағы:

- Бұл некелі қатын дегеніңіз қалай? - деп сұрасып еді, билер «Шариғат бойынша ижаб қабыл болған соң, бәрібір неке емес пе?» - деген болды. Хақиқатында бұлар указной молдадан өткен түндегі куәлікті алмақшы болып қойғанын Дүйсебектер сезбей қалды. Бұл биліктен кейін Дүйсебек, Сәрсенбайлар Байжанның барымтаға алған жылқыларын сұрап биге түсіп еді, билер мұны қарсы дау деп атказ қылды. Бұл екеуі билердің осы екі билігіне де разы болмай копия сұраған соң, ауылға келіп аларсындар деп болыс писер книгаларын жауып һәм сол күні халық тарқады. Копия алу үшін болыстың аулына Сәрсенбай, Дүйсебектер бірнеше мәрте барса да, әр түрлі себептер айтып бермей жүргенде, он бес күн өтіп кетті. Бұл күндердің ішінде арыз бойынша начальниктен жоғарыда айтып өткен қағаз да келіп қалған еді. Болыс Байжанды шақырып алып ақылдасып, начальникке тағы да қағаз қайтарды:

- Дауласқан екі тарапының сұрауы бойынша бұл қыз хақында билерге салып едім. Хақиқатта бұл қыз Жұман Байжанұлының некелі қатыны екен, растығына үшбунің илән бірге жіберілген указной молда Ахметжан Аямасұлының метрический книгадан берген куәлігі дәлел, һәм билердің билігінен законлы срок, яғни он бес күннің ішінде келіп копия алмады, соның үшін билікті орнына келтіруге әмір етсеңіз екен, - деп.

Болыстың бұл қағаздары начальникке тиген уақытта Дүйсебек, Сәрсенбай, Нұрмаштар да қалаға келіп жетіп, ғарызларын кіргізді.

- Өз ықтиярларымен бірін-бірі сүйіп қашқан қыз бен жігітті біз қашырды деп, қанша малымызды барымта алып бермей, өзімізді тауып беруге міндетті қылып, тауып бермесең екі айдай түрмеге бұйырып, уә һәм указной молдамыз неке оқыдым деп өтірік куәлік беріп, болыс-билер һәм байлар бірыңғай болып қиянат етіп тұр. Бірнеше мәрте барғанда биліктен копия да бермеді, - деп, нендей болған уақиғаны баян етті. Начальник бұлардың ғарызын ілтипатқа алып, болыстан жауап сұраған қағаз жіберді.

Байжан әуелгіқыз қашып, халық жиналған күннен бері құпия әр жерге қыз бен жігітті іздеуге кісі жіберген екен; әр бір барар деген шүбәлі орындардың һәммасында жоқтығын сезіп, ақырында қалада Фатихолла байда екендігіне көзі жетіп, шаһар ішінен қол іс қылып ала алмаспыз, Фатихолла байдың елде алатын екі мың теңгедей несиесі бар ғой, енді бұл қашқындарымызды сақтап, халқымыздың жақсыларының тентек деген кісісін шығарып бермесең, несиенді бергізбейміз десек, қорқар деп маслихат етті. Осы сөзді айтуға келген кісіге Фатихолла бай ішінен қауіптеніп, былай болуы да бек ықтимал деп ойлап жауап берді:

- Дұрыс, әуелгі уақытта ұлыққа арыз беру үшін ғана бізге үш-төрт күн болып қонған еді. Қазірде бізден кетті, қайда екенін білмеймін. Егерде мұнан былай бізде екендігі білінсе, халқыңыздың не қылғанына разымын, - деді. Бұл кісі Фатихолла байдың әлгі сөзінен анып, елге қайтты. Фатихола бай Ғалиға сөйледі:

- Мына кәпірлердің сырлары өзіңе мәлім ғой, енді басқа бірнеше жерге барып паналағаның өзіңе де, бізге де пайдалы болар еді.

Ғали да бұл сөзге түсініп:

- Хайыр, Фатихолла абзи! Мен сізге ризамын, залымдар не қылады деуге болмайды. Олай болса, мұнан үш шақырым жерде атамның нағашысы бар, сонда барайын, - деп, ертеңіне жүруге даярланды. Ғалидың өзінде жегуге екі ат бар еді. Фатихолла бай арба-сайман һәмелу теңге ақша беріп, қаладан шығарып салып, «қайырлы сапар» деп, дұғада болып қалды. Ғали, Жамал да өздерінің ата-анасынан айрылғандай болып қимай, жылап айрылысты. Ғали әуелден ноғайша киініп жүретін һәм Жамалды да ноғайша киіндіріп, шәлі бүркендірген соң жолда көрген кісілер шүбәсіз ноғай деп біліп, бұлардан қауіптенбей, көңілдері шаттанып, оңашада ойындағы сөздерін сөйлесті. Ғали сұрады:

- Егер жаман айтпай жақсы жоқ, өстіп жүргенде қолға түсіп, сені менен айырып әкетсе, қайтер едің, көніп кетер ме едің? - деді. Жамал:

- Құдай сақтасын, не айтасың, жаным сенің жолыңда құрбан, сенен тірі айрылғаннан өлім маған көп артық, - деді. Бұлар бұл секілді сөзбен келе жатқанда сәске түс болып, жолшыбай ағаштарды аралап, бір көлдің жағасынан өтті. Маңайында ел болмағанға бұл көлде неше түрлі қаз, аққу, ғайыр құстар би қисап көп еді. Атырабындағы жердің һаммасы тамылжып кілем төселгендей болып, желсіз күнде көл айнадай жарқылдап, алыстан сағымдар

мұнарланып, біздің екі ғашық біраз тамашаға қалып келе жтқанда, Жамал ойына бір нәрсе түсіп кеткендей ән салып, мынау өлеңді айтыпжіберді:

Ғаламды он сегіз мың жаратқан хақ,
Көп беріп біреуге мал, біреуге бақ.
Біреуді ғалым, біреуді залым еткен
Біреуді мұңлы жараттың, біреуді шат.
Тамаша аспан менен жері қандай,
Зеңгір тау, дария шалқар көлі қандай.
Орман-тоғай гүл енген бақшалары,
Пайдаланған бұлармен елі қандай.
Көзім тоймас қарасам тамашасын,
Қисабына ми жетпей адасасың.
Заң түзеп, закон жайып, патша отырып,
Қараған ғаділдікпен қарашасын.
Таласқан аспан менен таулар биік,
Мекендер аю, қасқыр, марал, киік.
Ұжмақтың шешмасындай бұлағына
Кетпей ме қарап тұрсаң іштен күйік?
Аспанда ай мен жұлдыз, күні қандай
Қалғыған мұнарланып түні қандай.
Суда балық, көлде құс, тоғайда аңдар
Шулаған неше түрлі үні қандай.
Жаннаттай тамашалы жазы қандай,
Келетін ұшып аққу, қазы қандай.
Ескеріп өткен күнді кәрілері,
Жастардың және де айтқан назы қандай.
Сықырлап келіп қалған қысы қандай,
Қар жауып, су қатырған мұзы қандай.
Берген соң алла қуат жан сақтарлық,
Жүреді мақұлықтар үсік алмай.
Біз ғаріп сол пананда саялаған,
Дұшпандар рақымсыз аямаған.
Жіберсең жалғыз тамшы рақматыңнан,
Болса да құтылмаймыз қай арадан.

Ғали, Жамал жолда төрт қонып, Қырық құдықтағы нағашысы Бабас деген кісінің үйіне келіп жатты. Көңілдері орнығып, қорқынышсыз күннің өткенін де білмей жатқанда, елдегілер бұрынғы қалпынша

дауласып қағаз үстінен қағаз айдап, бір берекесіз, аяғы үзілмейтін дауға кіріскен еді. Ғалидың нағашысы да Һәм сол елдің жақсы кісілеріде: «Енді бұлар бізді пана тұтып келді ғой, біз де елдігімізді көрсетіп қорғалық, көп болса екі жыл дауласар, онын, ар жағында өздері де шаршар», - деп жастардың көңілін бұрынғыдан да қуантқан еді. Бұл мүсәпірлердің бақытсыздығына қарсы бір күні Ғали тесектен ауырып тұрды. Нағашылары да үрпиісіп қалып, Жамалдың түсі қорыққаннан өзгеріп кетті. Ғали: «Тұлабойым қызып, сүйектерім сырқыраған секілді болып тұр», - деп тынши алмай, науқасының күштілігі көрініп, төсектен тұрмай жатты. Науқасы күннен күнге ауыртартып, төрт-бес күннің ішінде бек қауіпті секілді көрінді. Әрбір тамыршы дәрігерлерді әкеліп тамыр ұстатып, ұшықтатып-қақтырып көрсе де тәуір болмады. Жамалдың көзінен қанды жастар төгіліп, ас ішпей, кірпік қақпай зор қасіретке кірісті. Бір минут Ғалидың қасынан кетпей, Һаман ауырды деген жерлерін сипап, мөлдіреген көздерін Ғалидан алмай қарап отыратын болды.

Екеуінің қасында кісі жоқ уақытта:

- Менің бақытсыздығым өз басымнан асып, жаман аты саған да тие бастады, ақыры қайырлы болсын, - деп, Жамал Ғалиды құшақтап жылап та алушы еді. Ғали:

- Жылама, алла сақтар, жазылармын, қазынасы кең бір сағатын жіберер, - деп өзін, өзінен де Жамалдың көңілін жұбатушы еді. Сөйтсе де дерт күшейіп, Ғалидың халі нашарға айналды. Нағашылары: «Еліне хабар жіберелік», -деп еді, Ғали рұқсат етпеді.

- Алланың жазғанынан қашып құтылмаспын, құдай сақтар жібермеңіздер, - деп тоқтатты.

Он күнде науқасы сонша ауырлап, хәттә арыздаса бастады. Жамал бейшара қияли болған кісідей бағзы уақытта басы айналып, талып та қалып, Ғалидан:

- Мен енді қайтемін, сенен қайтіп қаламын, сенсіз дүниеде мен не боламын? - деп неше мәрте сұраса да, Ғали:

- Құдайға тапсырдым, - дегеннен басқа еш жауап айта алмады.

Барлығы он үш күн ауырып, бейсенбі күні түс кезінде жаңа гүл шашып келе жатқан бақшадай жанып тұрған жас ғұмыр сөнді. Алла рақмат тілесін... Жұма күні халық көп жиналып, жаназа оқып, Көкен моласы деген зиратқа апарып қойды. Ғали жан тәсілім қылғаннан бері Жамал ессіз болып жатқан еді. Нағашылары да үлкен уайым қылып, «бір сапар бізге мұндай жұмысты болып

келгенде бейшаралар бүйтіп қалды, қолымыздан өлтірген секілді болдық-ау», - деп, өздері ақылдасып, естіртіп Һәмхабар айтуға кісі жіберді. Хабаршылар Ғалидың үйіне, Жамалдың үйіне кісі салып естіртті. Екеуінің де ата-аналары қағазға жазып келтіре алмастай жылап, зарлап, қайғыланып дұшпандары Һәм сол дәрежеде табалап шатланған еді. Көп тоқтамай Ғалидың ата-анасы Һәм Жамалдың шешесі қасына жолдастар алып, аянышты өлім болған жерге жетті. Келісімен жылап-сықтап, зиратқа барып мауқын басып, ауылға келді. Жамал бейшара аз күннің ішінде сүзектен тұрған кісідей болып, келген ата-аналарымен жылап көрісуге де хәлі келмеді.

Жамалдың шешесі:

- Жылама балам, бақытсыздығыңнан көр, құдай жазбаған, обалың бізде секілді. Әуелде қазақшылық қылмасақ, мұндай іске себеп болған секілді болар ма едік? Тентек қылсаң да теңіңді тауып едің, алла лайық көрмеген соң, жылағаныңмен не өнеді, - деп бір сыпыра насихат айтты. Ғалидың шешесі де жылап:

- Қарағым Ғалижан мен Жамалжан қашан елдің сөзінен құтылып, оң жағымды қарайтып отырар деуші едім, ол тілегіме құдай жеткізбеді, - деп сөздің аяғын бітіре алмай, еңкілдеп жылап жіберді. Бұлар үш күн қонып, қайтатын күні Ғалидың зиратына дұға қылмақшы болып келген еді. Молда құран оқып болған соң, Жамал Ғалидың қабірінің басын құшақтап отырып, көзінен жас ағызып сөйледі:

- Ғали! Ғали! Бақытсыз Жамалың қасыңа келіп тұр, алла тағала маған сенің қабіріңді көрсеткенше, мені алғаны жақсы болатын еді, бірақ бұйрықсыз жан шықпайды екен. Дүниеде бірге рақат ғұмыр өткеремін, Ғали тұрғанда еш жаманға қор болмаймын дегенім тәкаппарлық екен. Алла қабыл етпеді, үмітім кесілді, Ғали. Қып-қызыл шоқтың ішіне тастап, алыс сапарға жөнелдің, өзің үшін қайырлы болсын! Мен сорлың кеудемде шыбын жаным барда сені ұмытпаспын. Дүниеде патшаның баласы болса да саған теңгермеспін. Қош жаным! Ғали! Бір мен үшін мейірбан ата-ананды да көре алмай, қолдарынан топырақ салғыза алмай кеттің, кеш, жаным! Алла тағала ақиретте қосылуға несіп тілесін, сол уақытта ғана көрген қасіретім бір сағаттай болмай ұмытылар. Мен сорлың опасыз дүниеде қонақтай алмай адасып қалдым, қош, жаным. М... м... қош...о...ш,- деп Жамал талып кетті. Зират басындағы халық Жамалға су бүркіп, кішкене тәуір болған соң алып қайтты. Сонда да Жамалдың есі бүтін кірмей, әлденендей

мағынасыз сөздер сөйлеп келе жатты. Зираттан қайтқан соң Бабастың үйіне келіп, енді жолаушылар қайтпақшы болды. Ғалидың ата-анасы үйіне кетіп, Жамалдың шешесі Жамалды өз үйіне алып қайтты.

XIII

Жамал үйіне келіп тұрған соң күннен-күнге уайым-қайғысы артып, жаман болып, адам баласы аярылықтай жүдеді. Байжандар істің ақыры мұндайға айналған соң «енді қайда барар дейсің» - деп, дауды да көп қозғамай тыныш жата берді. Жамал өз үйінде бір айтұрғаннан кейін Байжанға да, Сәрсенбайға да бірдей көлденең ағайындар дәлелат қылып, Байжанға:

- Енді келініңізді алдырыңыз, пәлен-түген деген кек қылмаңыз, әуелден еш кінәңіз болмаған соң алла тағала жақ болып ақыры мұндай болды ғой, - деп ыәм Сәрсенбайға да:

- Енді сіз де балаңызды әуелі разы болған жеріңізге беріңіз, - деп насихат айтты. Бұл сөзге екі жағы да разы болды.

Шолпан қызынан сұрады:

- Қарағым, Жамал, жұрт мынандай деп жатыр, енді қайтеміз? - деп. Жамал:

- Апа, енді мен үшін жаман атты болмаңыз, маған енді Ғали болмаған соң бәрібір, суға батырып, отқа жандырса да ықтияр бере беріндер, алла тағала менің маңдайымды ашайын десе, Ғалиды мұндай қылмас еді, - деп қасіреттеніп, мұңлы дауыспен жауап берді. Жұман мырза Жамалды өзі келіп алуды намыс көрген соң, Байжанның қатыны келіп алып кетті. Бір күндерде Жамал кәміл бақытты бір қыз болып жұрттың аузына ілігіп, құрбысының алды болып жарқылдап жүрген дәрежеден түсіп, ақырында мұндай қадірсіз, мұндай кемшілікке душар болып, барымтаға түскен малдай біреуден біреу алып жүргенін көрген халықтан Жамалды аямаған жан калмады. Жиын-тойда болғанда, көлге қонған аққудай көрінетін Жамалды енді көрген кісі танымай қалатын болды. Жамалды Байжан үйіне келтіргеннен кейін болыс арқылы қағаз жазып, ұлыққа білдірді. Құдай қазасы болып Ғали Дүйсебек баласы опат болғаннан кейін билердің үкімі бойынша ата-анасы Жамалды алып келді. Жамал да енді бұрынғы күйеуіме тазамын деп қол қойып, подписке берді, Жамал болып: «енді екі тарапымыздың да бір-бірімізден сұрайтын хақымыз, дауымыз жоқ», - деген соң күллі

бұл іс хақындағы ғарыздар атказ деп, начальниктен хабар келді. Бұл оқиғалар тамам болғанда октябрь жұлдызы жетіп, жұрт қыстауларына кіре бастаған еді. Жамалың ешуақыт ойынан Ғали кетпей, бір минут көңіл ашып, езу тартып күлмеуші еді, ешкіммен сөйлеспей, сөйлеген кісінің сөзін ұқпай я естімей бір түрлі диуана кісідей болып жүрді. Жұман ерегiсiп, бұрынғыларын алдына келтіремін дегенсiп, не сөйлесе ұрсып, боқтап сөйлеп, бағзы уақытта түртіп түйіп қалып, қорлап жүрді. Байжан мен қатыны Жамалды шын ықыласымен жақсы көрмей, баласына ақыл айтып, көп тоқтатпаушы еді. Жамалдың үстіндегі киімі бек нашар болып, бағзы уақытта көздерінің алды көгеріп те қалып жүргенде, Жамал бейшара кісі көзіне көрінгенде жерге кіріп кете жаздаушы еді. Соңғы күндерде Жұманға ақыл айтушылар да болып, ьәм Байжанның өзіде:

- Енді балам, жетер, «қашқан жауға қатын ер» деп көп қоқақтай берме, - десе де құлағына кірмеді. Жамалға жаны ашып көріне болысатын кісі болмай», жалғыз қолынан келгені оңашада зарланып жылау ғана еді. Осылай қыстың бір-екі айы өтті. «Жамалдың көрген қорлық, кемшілігін мұсылман баласына бермесін», - деп айтарлыққа лайық болып, тұрса аяққа, отырса басқа ұратын болды. Нендей ұрып-соғып қинаса да, Жамал бір сөз қарсы айтып көрген жоқ еді. Бір күні Жұман тағы да бір себепсіз боқтаған соң, Жамал шыдай алмай:

- Мені өлтіретін болсаң біржола өлтір, әйтпесе өзі күйіп жүрген жанымды күйдірме? - деді.

Жұман мына сөзді ести салып:

- Я, сенің сүйіп болған байыңның күйігі басылмай жүр екен ғой, мен сенің күйігіңді басайын, -деп, сол жерде тұра салып кеудеге тепкілеп, Жамалды талдырып тастады. Бұлардың үстіне Жұманның шешесі келіп айырып алып, Жұманды ұрсып:

- Енді сен кісі өлтіремісің, - деп үйден шығарып жіберді. Жамал бір сағаттан кейін есін жиған соң, ақырғы ақылын жиып, мен бүйтіп жүріп тіршілік қыла алмайды екенмін, мұнанда бұл иттің қолынан өлгенше басқа жаққа кетіп өлейін, - деп ойлады. Жамалдың бармақшы болып ойлағаны - қаладағы Фатихолла бай еді. Әйтеуір онда жетсем, біреудің самаурынын қайнатып, қызметін қылсам да қор болып, халық көзіне көрінбес едім деп, осылай ойлап жүргенде күн де батып, түн болып, ел де жатты. Жамалдың бұл ойлағанына қарай осы түні Байжанның ерттеулі аты таң асып тұрған еді.

Жылырақ киім киініп, ептеп шығып Жамал әлгі атқа мініп, үлкен жолмен: «Құтқардың ба, құдай?»- деп жөнелді. Жамалдың ісі әуелде теріске басып келе жатқанмен, бұл сапарда істің сәті болмайтұғын белгісі көріне бастады. Жамал шыққан уақытта азырақ жаяу борасын бар еді. Жамал жиырма шақырым шыққан уақытта боран көтеріліп, жол көрінбей бастады. Бара-бара боран әбден күшейіп, алды-артын орап алды. Қорқыныштың не екенін Һәмжән-тән рақатын ұмытқан Жамалдың ойында Ғали ғана болып келе жатқан уақытта аты бір жерге келіп тұрып қалды. Сол уақытта ғана байқаса, ат әлдеқашан жолдан шығып кетіп, бір қалың омбы қарға тоқтаған екен. Атты кейін бұрайын десе, екі қолы қатып қалып, тізгінді ұстауға келмей тоңып Һәм күллі денесінің қалтырағанын сезді. Жамал бар күшін жинап алып, атын бұрып жүрген болып еді, еш нәрсе көрінбей, жол табылмайтын болды. Осылай адасып түн ортасына шейін жүріп, өзі әбден жаурап не болғанын білмеске айналды. Тым болмаса аттан түсіп, жаяу жүрсем жылынар ма екенмін деп, түсіп жүріп көріп еді, қалың қарға жығылып-тұрып жүре алмай, бір жерге келіп біржола құлады. Күндізінде мініліп жүріп, түнде Һәм болдырған ат Жамалдың қасынан ұзамай тұрып қалды. Жамал да жан ұшырып, тұлабойы қызып бара жатқан секілді болып, үстіндегі киімдерін әр жерге шешіп лақтырып, бар даусымен:

- Ғали, Ғали, қиналды жаным, қайдасың? - деп, ақырғы тіршілігінің минуты осы болып, бір ояздай елге әңгіме болған сұлу Жамал мақсатына жете алмай, жапан далада, декабрьдің рақымсыз боранды түнінде жан тәсілім қылды... Боран Жамал үшін ғана болғандай таңертең ашылып, Жамал бейшара да жолдан жарты шақырым ғана жатыр еді. Сәске кезінде қаладан келе жатқан бес-алты жолаушы әлгі жерге жақындағанда жол үстінде қалтиып тұрған бір ерттеулі атты көріп, бұрылып келіп шүбәланып, мұның иесі қайда екен деп жан-жаққа аттың ізімен жүріп іздегенде, Жамалдыңүстінен түсті. Көрсө - бір әйел адам, қасында шашылып жатқан киім. Сол жерде жолдастарының бірін жақын жердегі ауылға шаптырып, өздері күтіп тұрды. Бұлар қарап тұрмай: «Бұл кім екен, неқылған адам екен», - деп тани алмай тұрғанда, біреуі: «Мұның қалтасында не бар екен» деп шапанының қалтасына қол салғанда, қарындашпен жазылған бір қағаз шықты. Оқып көрсө бұл Байжанның келіні Жамал екен, бұл қағазға Ғалиды жоқтап Һәм басына келген зарын жазған екен. Елден кісі келіп, Жамалды

Байжандарға апарып берген соң, ертеңіне бауыры суық қара жерге тапсырды. Манағы Жамалдың қалтасынан шыққан қағазды жолаушылар өздері оқып һәм солай деп мәнісін айтып, елдеріне таратқан еді. Сондағы Жамалдың Байжанның үйінде жазып жүрген зары мынау екен:

Қыздың құны бес байтал,
Сатылып кетті базарға.
Басымнан кешкен уақиға
Емес пе лайық жазарға?
Жаны ашыған шахбазлар
Ала жүрсін назарға.
Рақимлы пенде ғаріпке
Нақақтан ор қазар ма?
Миһрибанлы атамыз,
Қарамай берді ажарға
Теңіне барған қыз болса,
Мендей жүдеп азар ма?
Көрмеді алла лайық
Ғали сынды сабазға.
Көрген түстей күн өтті.
Болған соң солай азалды.
Қуанышыңды көрсетіп,
Тартқызған қайғы жазаң да.
Қараңғыда қалдым мен,
Шамшырақ сөнген заманда,
Ғалидан қалып не болдым,
Жетпеді менің қазам да.
Ішіме түсті ыстық дерт
Қайнаған судай қазанда.
Бұзылды күлкі, түнгі ұйқы,
Тілеймін хақтан азанда.
Махшар күні болғанда
Қосуға алла жазар ма?
Арасында екі оттың
Мені, алла, қор еттің.
Ғариптің көңілін мұңайтып,
Дұшпанды шадлы зор еттің.
Алтын-ғауһар - асылды

Жерге көміп жоқ еттің.
Аспаһани қылышты
Жасытып фәлші бор еттің.
Жамал қыздың дауы деп,
Саумалкөл басын топ еттің,
Рақматың мол құдайым,
Масқара мұнша неге еттің.
Тоты құс едім бақшада,
Қарақұсқа жем еттің,
Хан қызындай басымды
Бір жаманға тең еттің,
Ботасыз нардай боздатып,
Мінекей, мені еңіреттің,
Қаһарыңды жіберіп,
Тең құрбымнан кем еттің,
Мұндай зарлы, Ғали жоқ,
ісіне көндім құдіреттің!

Петропавл, 1910.